

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Ставицька Світлана Олексіївна

УДК 373.5.015.3:159.923.2 (043.3)

ГЕНЕЗА ДУХОВНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ЮНАЦТВА

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ-2012

Дисертацією є рукопис
Роботу виконано на кафедрі соціальної психології та психотерапії
Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Титаренко Тетяна Михайлівна,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, завідувач лабораторії
соціальної психології особистості.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Бех Іван Дмитрович,
директор Інституту проблем виховання
НАПН України.

доктор психологічних наук, професор
дійсний член НАПН України
Яценко Тамара Семенівна,
Кримський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри психології.

доктор психологічних наук, професор,
Помиткін Едуард Олександрович,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
НАПН України, завідувач відділу педагогічної
психології і психології праці.

Захист відбудеться 18 грудня 2012 року об 11 годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д. 26.053.10 в Національному педагогічному
університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова 9, м. Київ, 01601.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

Автореферат розісланий «16» листопада 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На початку XXI ст. складається особлива культурно-історична й екзистенційна соціальна ситуація, що передбачає збагачення психологічної науки новою методологією й практичними методами вивчення складних психічних явищ, до яких слід віднести й духовну самосвідомість людини. Кроком до вирішення цього завдання є системне дослідження феномена самосвідомості у широкому діапазоні його генези, теоретичних і практичних виявів, зокрема у юнацькому віці. Дослідження духовної самосвідомості відкриває нові перспективи розв'язання проблем, що виникають при входженні юнаків і дівчат у доросле життя, оскільки розвиток духовності є умовою вільного вияву самобутньої природи людини і виступає органічною передумовою культурного, політичного, соціального й економічного прогресу сучасного суспільства.

Панування у суспільстві атмосфери індивідуалізму, пошуків власної вигоди, погоні за наживою призводить до істотних змін у ціннісних орієнтаціях молодого покоління. Тривалий період навчання також сприяє безвідповідальній, інфантильній життєвій позиції частини юнаків і дівчат. Пізно вступаючи на шлях власного трудового життя і залишаючись утриманцями батьків, вони схильні до пустопорожнього проведення часу, ігнорування традиційних соціальних цінностей і норм. Нестабільне, непрогнозоване сьогодення посилює актуальність вивчення традиційних для вікової психології проблем самоідентифікації, формування відповідальності, самостійності, здатності планувати власне майбутнє, які вже неможливо розглядати, абстрагуючись від проблем духовності.

У вітчизняній (В. Ф. Барановський, І. Б. Бех, О. Ф. Бондаренко, О. В. Камінська) та зарубіжній (Г. В. Акопов, О. Г. Асмолов, Т. М. Буякас, Б. С. Волков, І. С. Кон, К. Обуховський) науковій літературі неодноразово відзначалося, що усвідомлення себе як частини покоління приходить до вікових когорт в особливі епохальні моменти історії, періоди потрясінь, ламання соціальних стереотипів, погіршення економічного становища широких мас населення, звуження для переважної більшості молодих людей життєвих перспектив. З іншого боку, поряд із негативними тенденціями, у нинішньої молоді росте інтерес до отримання знань, умінь і навичок, що сприяють росту матеріального добробуту людини. Значна частина юнаків і дівчат замислюється й над тим, яке місце в їхньому житті займають моральні й духовні цінності. Актуалізувати ці тенденції покликана передусім психолого-педагогічна наука та система освіти.

Отже, в умовах перехідного періоду нашого суспільства проблема розвитку духовного світу молоді людини постала як актуальне завдання, продиктоване і логікою розвитку сучасної психології, і соціальною, практичною необхідністю. В руслі педагогічної та вікової психології це завдання постає як необхідність дослідження природи духовної самосвідомості, закономірностей її розвитку на різних вікових етапах.

Аналіз наукових джерел за окресленою проблематикою дозволив виокремити певні підходи до розуміння та розв'язання питань духовного розвитку та розвитку самосвідомості особистості юнацького віку. У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних філософів, педагогів та психологів вагомий внесок було зроблено в

обґрунтування філософського (В.І. Абрамов, В. П. Андрущенко, С. Б. Кримський, М. К. Мамардашвілі), педагогічного (В. О. Сухомлинський) й психологічного (О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Р. Еммонс, А. І. Зеліченко, В. П. Москалець, О. В. Петрунько, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, В. О. Татенко, В. Франкл, Е. Фромм, Ж. М. Юзвак) змісту духовності, її становлення і розвитку.

Психологічні погляди на духовні виміри особистості базуються на розумінні взаємозв'язку між свідомістю, самосвідомістю і діяльністю (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, В. П. Зінченко, В. І. Слободчиков, В. В. Столін, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова); вивченні вікових закономірностей, природи і якостей особистості (О. Ф. Бондаренко, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, Л. В. Долинська, Е. Еріксон, І. С. Кон, В. У. Кузьменко, С.Д.Максименко, Ю. О. Приходько, Т. М. Титаренко).

Основою дослідження духовної самосвідомості особистості юнацького віку стали концептуальні положення феноменологічної та гуманістичної теорії (Г. О. Балл, А. Маслоу, К. Роджерс), теорії нужди як основи людського розвитку (С. Д. Максименко), розвивального особистісно-зорієнтованого виховання, спрямованого на морально-духовне вдосконалення особистості (І. Д. Бех), положення про творчу діяльність і життєтворчість людини (А. Б. Коваленко, В. П. Лушин, В. О. Моляко, В. М. Оржеховська, В. В. Рибалко, В. М. Ямницький). Також ми спиралися на розуміння діалектичної єдності індивідуального й загальнолюдського, біологічного й соціального, свідомого й несвідомого (І. Д. Бех, І. С. Булах, В. А. Семиченко, Т. С. Яценко) у процесах становлення духовно-моральної самосвідомої особистості.

На сучасному етапі досліджується гармонійна і дисгармонійна самосвідомість (С. Д. Максименко); самосвідомість морально-духовна (І. Д. Бех, І. С. Булах, Д. С. Шимановський); релігійна (О. Ф. Бондаренко, А. І. Зеліченко, О. О. Любченко, К. В. Храмова); професійна (І. В. Вачков, С. Д. Дерябо, Л. В. Долинська, І. В. Дубровіна, С. Д. Максименко, Н. В. Чепелева) тощо. Види самосвідомості можна узагальнено представити як фізичну, соціокультурну та психічну самосвідомість, що, інтегруючись, складають цілісну структуру духовної самосвідомості особистості юнацького віку.

Процес розвитку самосвідомості особистості у період дорослішання пов'язується з процесами соціалізації, індивідуалізації та інтеграції особистості (А. В. Петровський); формуванням соціальної позиції (Д. Й. Фельдштейн); конструюванням різних образів "Я" у структурі "Я-концепції" особистості юнацького віку (І. С. Кон.); формуванням ціннісно-сміслової сфери самосвідомості (І. Д. Бех, І. С. Булах, Б. С. Братусь, С. Д. Максименко); становленням духовно-творчого конструкту самосвідомості (Е. О. Помиткін, Т. О. Флоренська, В. М. Ямницький); розвитком самооцінки, самоствавлення, самоповаги (М. Й. Боришевський, О. Б. Орлов, В. В. Столін). Становлення «Я-духовного» як системно-інтегративного центру індивідуально-суб'єктного розвитку юнаків і дівчат базується на динамічному взаємозв'язку самосвідомості суб'єкта і глибинних шарів його психіки (І. Д. Бех, В. В. Рибалка, В. О. Татенко, Т. С. Яценко).

Незважаючи на широке коло філософських, культурологічних, релігійних, педагогічних та психологічних праць, присвячених проблемі духовності особистості, теорія, методологія, методи і практика розвитку духовності, зокрема духовної

самосвідомості особистості юнацького віку не отримала ще системного психологічного обґрунтування. Оцінка стану досліджуваної проблеми свідчить про те, що сьогодні ні загальна, ні педагогічна та вікова психологія не мають цілісної концепції духовної самосвідомості та системи практичних заходів з розвитку духовної самосвідомості у період юнацького віку. Відсутність ґрунтовних психологічних досліджень проблеми духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці гальмує розробку й впровадження у навчально-виховний процес новітніх соціокультурних та психолого-педагогічних технологій.

Актуальність та недостатня розробленість зазначеної проблематики у сучасній психолого-педагогічній теорії і практиці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження "Гене́за духовної самосвідомості юнацтва".

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тема входить до плану науково-дослідних робіт Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова й затверджена Вченою радою університету (протокол № 14 від 15 травня 2003 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН в Україні (протокол № 1 від 31.01.2006 р.).

Мета дослідження полягає в розробці теоретичної концепції розвитку духовної самосвідомості особистості; виявленні чинників, механізмів та закономірностей її генези в юнацькому віці; обґрунтуванні та впровадженні програми з розвитку духовної самосвідомості юнацтва.

Згідно поставленої мети було визначено **завдання дослідження**.

1. На основі теоретичного й емпіричного аналізу та узагальнення психологічних, педагогічних, філософських, культурологічних, релігійних джерел виявити й охарактеризувати роль і місце таких соціальних чинників, як культура, освіта й релігія в розвитку духовної самосвідомості юнацтва.
2. Розробити концептуальну модель духовної самосвідомості та визначити психологічний зміст її генези в юнацькому віці.
3. Обґрунтувати принципи, критерії, показники розвитку духовної самосвідомості юнацтва.
4. На засадах системно-динамічного підходу дослідити базові компоненти структури духовної самосвідомості особистості юнацького віку.
5. Визначити соціально-психологічні механізми, умови та чинники розвитку духовної самосвідомості юнацтва.
6. Виявити закономірності генези компонентів духовної самосвідомості в юнацькому віці.
7. Обґрунтувати та розробити програму розвитку духовної самосвідомості особистості та окреслити шляхи її впровадження в систему навчально-виховних і розвивальних суспільних інституцій з метою забезпечення оптимальних психолого-педагогічних умов розвитку духовної самосвідомості юнацтва.

В основу дисертаційного дослідження було покладено такі **припущення**:

- духовна самосвідомість особистості юнацького віку визначається рівнем розвитку базових компонентів самосвідомості;

* генеза духовної самосвідомості як багатовимірної реальності індивідуального соціокультурного буття людини є процесом розвитку у юнацтва здатності до усвідомлення різних аспектів власного „Я” – самоусвідомлення й самоактуалізації та індивідуального становлення й самореалізації як екзистенційно-відповідального суб'єкта життєдіяльності;

* розвиток здатності індивіда до самоусвідомлення відбувається в умовах організації такого змісту навчально-виховного процесу, що є адекватним індивідуально-віковим можливостям суб'єкта учіння та враховує наявну у нього зону актуального і найближчого розвитку як кожного з компонентів самосвідомості, так і досвіду їх взаємодії в конкретній життєвій ситуації.

* найефективнішим засобом розвитку здатності до самоусвідомлення є оптимальне використання переваг і можливостей провідної діяльності та орієнтація на підсилення вікових новоутворень у процесі співвіднесеності рівнів розвитку та особливостей взаємодії компонентів самосвідомості в юнацькому віці;

* чинниками розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці є поєднання світської освіти, що базується на концепції розвивального особистісно-орієнтованого навчально-виховного процесу, яка розглядає особистість як складну систему, що моделює й реалізує внутрішній потенціал, шляхом самодетермінації і спонтанності власного психічного розвитку, та релігійної просвіти, включеної в систему навчально-розвивальних інститутів соціалізації особистості юнацького віку.

Об'єкт дослідження: духовна самосвідомість особистості.

Предмет дослідження: чинники, механізми та закономірності розвитку базових компонентів і видів духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

Методи дослідження. До системної дослідницької стратегії увійшов комплекс методів:

- *теоретичних:* системно-структурний аналіз, синтез, порівняння та узагальнення філософської, психологічної, педагогічної, релігійної літератури; інтерпретація концептуальних моделей та емпіричних фактів, дотичних проблемі дослідження; реконструювання, моделювання і вторинний аналіз даних для розробки робочої моделі дослідження та вивчення структури досліджуваного явища;

- *емпіричних:* опитування – анкетування, бесіди; спостереження та самоспостереження; діагностичні методи – тести, діагностичні шкали, проєктивні методи, вільні самоописи з контент-аналітичною обробкою; методи моделювання – створення концептуально-логічних схем; експериментальні методи – метод природного експерименту – констатувальний та розвивально-корекційний (формувальний); техніки психотерапевтичного та психокорекційного впливу.

Також була застосована низка конкретних методик для визначення: *чинників розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці:* метод контент-аналізу, незалежних характеристик, незакінчених речень, авторський опитувальник "Вплив релігії на розвиток духовної самосвідомості особистості"; *рівня реалізації потреби юнаків у саморозвитку:* методика Л. Н. Бережної "Діагностики рівня

саморозвитку і професійно-педагогічної діяльності" (тести "Рефлексія на саморозвиток", "Реалізації потреби в саморозвитку", "Рівень парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку"); *особливостей самосвідомості та самоставлення*: методика В. В. Століна, С. Р. Пантелеєва "Діагностика рівня самоставлення; *рівня особистісної зрілості*: "Опитувальник особистісної зрілості" О. Шпети; *особистісних прагнень, цінностей та ціннісних орієнтацій юнацтва; фізичних, соціальних та психічних аспектів самосвідомості*: діагностика "Ціннісних орієнтацій" М. Рокича; діагностичний тест "Смисложиттєві орієнтації" Д. О. Леонтєєва; методика "Самооцінка реалізації життєвих цілей особистості" Н. Р. Молочнікова; *неусвідомлюваних чи малоусвідомлюваних особистісних потреб, властивостей, морально-ціннісної та духовної спрямованості*: проєктивні модифіковані методики – "Метод незакінчених речень", Must – тест "Визначення життєвих цінностей" (П. Н. Іванов, Є. Ф. Колобова), "Життєві цілі-цінності" (Е. Дисл, Р. Райан в модифікації Н. В. Ключової і В. І. Чиркова) та малюнкові методики – "Я-реальне та Я-ідеальне", "Мій портрет"; аналіз релігійних та соціокультурних притч.

Для доведення достовірності отриманих висновків було застосовано обробку експериментально отриманих даних за допомогою комп'ютерної програми Statistica 6.0 з використанням кореляційного та факторного аналізу.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі таких навчальних закладів: гімназія НПУ імені М. П. Драгоманова; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Педагогічний коледж при Національному університеті імені Тараса Шевченка; Перший медичний коледж м. Києва; Новобузький педагогічний коледж Миколаївської області; Уманський аграрний університет; Кременецький педагогічний інститут; Ніжинський педагогічний університет імені М. В. Гоголя. Всього на різних етапах, включаючи пілотажну перевірку методик, було задіяно 570 досліджуваних віком від 15 до 22 років. Остаточна вибірка на констатувальному етапі дослідження склала 285 респондентів, на формуальному етапі – 54 досліджуваних. Діагностично-розвивальну роботу, спрямовану на вивчення генези духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці, проводилася впродовж 2003-2010 років.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

уперше:

- розроблено та обґрунтовано структурно-інтегральну концепцію розвитку духовної самосвідомості особистості, що ґрунтується на авторському визначенні духовної самосвідомості як інтегрального цілісного утворення, що характеризується певним рівнем розвитку й світоглядно-ціннісною спрямованістю пізнавально-когнітивного, емоційно-почуттєвого, поведінково-діяльнісного та мотиваційно-вольового компонентів, презентується через фізичну, психічну та соціокультурну самосвідомість і виражається у особистісній, індивідуальній та груповій формах самосвідомості;

- представлено авторську модель особистісно-індивідуального розвитку духовної самосвідомості; визначено принципи (системної цілісності, ієрархічності та інтегративності); критерії (особистісна зрілість; реалізація життєвих цілей; відчуття

задоволеності життям; наявність потреби та готовність до саморозвитку; рівень самореалізації в процесі навчально-професійного розвитку; здатність до цілепокладання та самоконтролю в процесі самореалізації), показники (змістовна і структурно-ієрархічна організація смисложиттєвих орієнтацій; ціннісно-смилова спрямованість; багатомірність, багаторівневність, ієрархічна конфігурація та відносна стійкість (інтегрованість у процесі розвитку) видів та структурних компонентів самосвідомості; усвідомлення та оволодіння своїм внутрішнім світом; виникнення та розвиток життєвого плану – авторської моделі світу і себе в ньому), рівні (індивідуально-особистісний, особистісно-індивідуальний, індивідуально-суб'єктний та духовно-трансцендентний), механізми (егоцентризм – децентрація, самопізнання – саморозуміння; співпереживання – співчуття, самоствалення – самоприйняття; самоідентифікація – зворотній зв'язок, самоактуалізація – самореалізація; самоконтроль – самоуправління; свідомі вольові зусилля – совість), закономірності й динаміку духовної самосвідомості в юнацькому віці;

- запропоновано системну дослідницьку стратегію, що включає інтегративне поєднання комплексу теоретичних та практичних методів і методик, які розкривають психологічний зміст духовності з урахуванням соціокультурного і психолого-педагогічного (навчально-виховного) контекстів становлення та розвитку духовної самосвідомості особистості в освітньому просторі;
- теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено модель генези духовної самосвідомості в юнацькому віці;
- встановлено, що духовність особистості юнацького віку визначається рівнем розвитку її духовної самосвідомості; генеза духовної самосвідомості як багатовимірної реальності, що поєднує індивідуальне фізичне, психічне та соціокультурне буття людини, є процесом розвитку у юнацтва здатності до інтегрального усвідомлення різних аспектів власного „Я”, самоусвідомлення та індивідуального становлення як екзистенційно-відповідального суб'єкта життєдіяльності; процес інтеграції всіх структур особистості найінтенсивніше відбувається на етапі юнацтва, оскільки цей вік є сенситивним для актуалізації розвитку духовної самосвідомості; розвиток здатності індивіда до самоусвідомлення відбувається в умовах організації такого змісту навчально-виховного процесу, що є адекватним віковим й індивідуальним можливостям суб'єкта та враховує наявну у нього зону актуального і потенційного розвитку базових компонентів самосвідомості та їх інтеграцію в процесі розвитку духовної самосвідомості; ефективним засобом розвитку здатності до самоусвідомлення є оптимальне використання переваг і можливостей провідної діяльності та орієнтація на вікові новоутворення у процесі співвіднесення рівнів розвитку та особливостей конфігурації (гармонійна, дисгармонійна, збалансована) компонентів самосвідомості в юнацькому віці; генеза духовної самосвідомості людини визначається особливостями розвитку основних видів самосвідомості (фізична, психічна, соціокультурна) та співвіднесенням рівнів розвитку базових компонентів самосвідомості: пізнавально-когнітивного; емоційно-почуттєвого; поведінково-діяльнісного та мотиваційно-вольового. Мотиваційно-вольовий компонент поєднує, активізує, спрямовує та узгоджує дію інших компонентів; розвиток духовної самосвідомості в юнацькому віці спирається на

такі новоутворення як світогляд, особистісну ідентичність та „Я-концепцію” особистості й через механізми емпатії, рефлексії, ідентифікації, децентрації, саморозуміння, самоствалення, зворотнього зв'язку, самоактуалізації, прийняття вольового рішення й самореалізації сприяє інтеграції Я-реального і Я-ідеального та забезпечує інтегративне становлення Я-духовного. "Я-духовне" визначено як інтегральну та ієрархічно найвищу форму психічного відображення, що репрезентує рівень розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці.

- виявлено, що чинниками розвитку духовної самосвідомості юнаків є світська освіта та релігійна просвіта в умовах спеціально організованого навчально-виховного процесу через вивчення таких дисциплін як психологія релігії, релігієзнавство, релігійна психологія, культурологія, етика та естетика, християнська етика, спеціально розроблених спецкурсів (психологія духовності, психологія самосвідомості), присвячених проблемам розвитку духовності та самосвідомості людини;

- визначено, що ефективність розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці забезпечує поєднання світської освіти, що базується на концепціях розвивального та особистісно-орієнтованого навчально-виховного процесу, які розглядають особистість як складну систему, що моделює й реалізує внутрішній потенціал шляхом самодетермінації і спонтанності власного психічного розвитку, та релігійної просвіти на основі традиційних релігійних цінностей.

Розширено, уточнено та доповнено поняття самосвідомості; особливостей вікової динаміки основних видів самосвідомості у структурі духовної самосвідомості юнацтва.

Подальшого розвитку набули погляди щодо методології та методів діагностики й розвитку базових компонентів та рівнів духовної самосвідомості юнацтва.

Термінологічний апарат психологічної науки збагачено такими поняттями, як "духовна самосвідомість", "генеза духовної самосвідомості", уточнено зміст соціально-психологічних категорій "духовність", "бездуховність", "антидуховність" у межах їх використання у навчальному процесі загальноосвітньої та вищої школи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що запропонована модель розвитку духовної самосвідомості особистості юнацького віку, система її діагностики та програма розвитку можуть бути:

* використані викладачами вищих навчальних закладів, практичними психологами та педагогами старшої школи, соціальними працівниками для розвитку особистості юнацького віку, актуалізації та реалізації її духовного потенціалу;

* враховані вищими освітніми навчальними закладами при розробці навчальних планів та програм підготовки педагогів, психологів, інших фахівців освітньої та соціальної сфери.

За результатами дослідження нами розроблено та впроваджено у навчальний процес Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова навчальні дисципліни "Психологія релігії", для студентів напряму підготовки – 6. 0300101 "Психологія"; спецкурси "Психологія духовної самосвідомості", "Психологія духовного розвитку" для студентів напряму підготовки – 7.03010201 та 8. 03010201 "Психологія".

* матеріали дисертаційного дослідження використано автором при викладанні курсів "Соціальна психологія", "Загальна психологія", "Психологія розвитку та вікова психологія", "Психологія релігії". До всіх цих навчальних курсів нами були укладені й вийшли друком навчальні програми, розділи в навчальних посібниках і підручниках, рекомендованих до друку Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, що дало можливість поширити впровадження напрацьованого матеріалу дослідження у систему підготовки фахівців з психології у вищих навчальних закладах.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення та результати дисертаційного дослідження доповідалися й отримали схвалення на *17-ти міжнародних* (Київ, Житомир, Харків, Херсон, Ялта, Переяслав-Хмельницький, Ніжин, Москва, Краків), *3-х всеукраїнських* (Київ, Херсон), *2-х міжвузівських* (Київ) *науково-практичних конференціях*; *7-ми наукових та науково-практичних семінарах* (Черкаси; Ялта, Санкт-Петербург), *симпозіумах* (Одеса-Стамбул), *науковому конгресі* (Київ), *круглому столі* (Київ), *3-х наукових читаннях* (Київ, Луцьк, Рівне); *фестивалі релігійного мистецтва* (Київ); звітних наукових конференціях викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова (2004 -2012 рр.) та засіданнях кафедри теоретичної і консультативної психології та соціальної психології і психотерапії НПУ імені М. П. Драгоманова (2005-2012 рр.).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчально-виховний процес та наукову діяльність Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 445 від 21. 11. 2006), Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова (довідка № 308 від 10. 06. 2006), Інституту освіти дорослих Російської Академії освіти м. Санкт-Петербург (довідка № 308 від 10. 06. 2006), Наукового відділу бібліотеки Російської Академії наук у м. Санкт-Петербург (довідка № 000147 від 11. 05. 2006), Новобузького педагогічного коледжу Миколаївської області (довідка № 145 від 14. 09. 2006), педагогічного коледжу Головного управління освіти і науки КМДА при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (довідка № 308 від 10. 06. 2007), Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М. П. Драгоманова (довідка № 273/08 від 22. 12. 2008), Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 024.243.26 від 04 травня 2012 р.), Інституту психології та соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка № 101 від 08. 06. 2012), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 707-33/03 від 11. 06. 2012); Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М. П. Драгоманова (довідка № 470/01 від 12. 11. 2012).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 44 одноосібних публікаціях автора, серед яких 25 статей у наукових фахових виданнях; 4 статті у інших наукових виданнях; 1 монографія; 1 методичні рекомендації; 6 навчально-методичних програм – 4 з них з грифом "Рекомендовано до друку Міністерством освіти і науки України"; 8 – матеріали науково-практичних конференцій. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук "Психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку" була захищена у 1999 році, її матеріали у тексті докторської

дисертації не використовувались.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який налічує 565 найменувань із них 47 іноземною мовою, 20 додатків (окрема книга 252 с). Основний зміст дисертації викладено на 420 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 5 таблиць і 28 рисунків на 25 сторінках. Загальний обсяг дисертації 470 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, подано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження, основні публікації автора та структуру і обсяг дисертації.

У першому розділі "Духовність людини у соціокультурному та психологічному вимірах" визначено духовність як якість, що включає активне, дієве пізнання, яке супроводжується певними емоційними переживаннями й спрямовується вольовими зусиллями людини для її реалізації. Складність і суперечливість інтерпретації феномена духовності вимагали його розгляду у філософських, психологічних і релігійних дослідженнях, що дозволило розширити уявлення про характеристики духовності та з'ясувати психологічні властивості й особливості розвитку духовної самосвідомості особистості.

Духовність розглядається як якісна характеристика свідомості і продукт суспільної діяльності людини, як моральність особистості, пов'язується з наявністю у людини різноманітних естетичних, пізнавальних і релігійних потреб (І. Д. Бех, Д. Елкінз, Г. І. Онищенко, Е. О. Помиткін, В. Л. Райков, М. В. Савчин, Т. О. Флоренська), як поєднання психічних властивостей та якостей, ціннісний зміст суб'єкта життєтворчості (С. І. Болтівець, Л. П. Буєва, Д. О. Леонт'єв, С. Д. Максименко, А. Маслоу, К. Роджерс, В. О. Татенко, В. М. Ямницький). Духовність становить сферу інтерсуб'єктивності, культури й моральних спонукань, включає вчинки й усю сферу діяльності людини та суспільства (В. І. Абрамов, М. М. Бахтін, В. С. Біблер, М. Й. Боришевський, М. К. Мамардашвілі, В. А. Роменець, П. І. Пашукова, Г. П. Щедровицький). Через духовність утверджується цілісність свідомості, спрямованої на певні ідеали, загальнолюдські цінності (В. П. Москалець, Т. С. Яценко). Духовність також визначається як явище, сутнісно поєднане із творчістю, волею, інтелектом, почуттями, вчинками особистості (В. К. Шабельников, В. Н. Шердаков). Відповідно духовність можна розглядати як переживання людиною єдності її зовнішнього і внутрішнього буття та установа гармонії між ними; як поєднання волі, інтелекту, почуттів та вчинків.

Духовний розвиток визначається рівнем розвитку її духовної самосвідомості та полягає, передусім, в усвідомленні, розумінні та прийнятті людиною своєї тілесно-душевно-духовної сутності в адекватному їх поєднанні, в усій суперечливості й, одночасно, гармонії власного буття. Становленню цього розуміння себе, самопізнання, самоактуалізації та самореалізації власного духовного потенціалу

особистості сприяє розвиток волі. Духовність і воля відображають суспільно-історичну зумовленість розвитку самосвідомості людини, роблять зрозумілою ідею складного мотиваційного взаємозв'язку соціального, психічного й біологічного (І. Д. Бех, І. М. Ільчева, А. І. Зеліченко, О. П. Колісник). Саме тому мотиваційно-вольовий компонент є інтегровальним у розвитку духовної самосвідомості людини.

У межах культурно-антропологічного контексту культура розглядається як одна з форм духовності, спосіб буття, в якому визначається міра людського в людині (В. П. Зінченко). Сфера духовного в культурі – це переживання й осмислення життєвого досвіду, пошук і втілення в суспільне життя певних знань, ідей і цінностей (Л. П. Буєва, С. Б. Кримський, Г. П. Щедровицький), що привласнюються, переважно у процесі навчання та виховання, тобто через систему освіти. В. П. Москалець визначив освітні заклади як місце найбільш ефективної реалізації механізмів духовного розвитку через засвоєння кращих зразків світової культури. Важливим є вплив релігійної культури на становлення й розвиток духовності людини (М. В. Савчин, К. К. Недзельський).

Отже, теоретично визначено, що основним чинником розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці виступає культура, яка включає в себе, передусім, освіту та релігію, в яких акумулюється й через які безпосередньо передається духовний досвід від суспільства до особистості й навпаки. Теоретичний аналіз основних підходів до дослідження духовності переконує у важливості звернення до її генези в юнацтві для своєчасного вирішення питань навчання й виховання особистості, для реалізації її життєвої енергії й закладених у ній потенцій.

У другому розділі "Теоретичний аналіз проблеми розвитку самосвідомості особистості" розглянуто філософські і соціально-психологічні передумови генези самосвідомості людини.

Аналіз проблеми показав, що феномен самосвідомості формувався поступово, набуваючи більш складних форм з розвитком культури (освіти), релігії (релігійної просвіти), мистецтва, науки, моралі й самої людини (М. М. Бахтін, О. М. Гавалешко, К. Уілбер). Залежно від усвідомлення людиною власних здібностей, цінностей, моральних принципів у неї формувалося певне ставлення до себе й інших людей, світу в цілому, що сприяло розвитку самосвідомості та базувалося на духовному фундаменті суспільно-історичного розвитку людства й конкретних видатних особистостей (Г. В. Акопов, М. Д. Шевченко, Н. В. Шорохова).

Отже, основою духовної самосвідомості є здатність особистості усвідомлювати свої фізичні й психічні властивості, себе як активного діяча в певних суспільно-історичних та соціальних умовах, свої знання і уміння, здібності, ставлення до інших людей, до самої себе, своє місце у житті, перспективи розвитку.

Представлені у літературі погляди на генезу самосвідомості можна узагальнити в трьох основних позиціях. Відповідно до першої (В. М. Бехтерев, Г. І. Челпанов, О. Т. Соколова) самосвідомість у її найпростіших формах передуює розвитку свідомості. Виходячи з другої позиції (М. М. Бахтін, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, І. І. Чеснокова, А. М. Шахнарович, Н. М. Юр'єва та ін.), самосвідомість – етап у становленні свідомості, підготовлений розвитком мови, мислення, довільності. Представники третьої позиції (І. І. Мечников, О. О. Потєбня, І. М. Сеченов, П. Р. Чамата С. Л. Франк та ін.) вважають, що свідомість і

самосвідомість виникають і розвиваються паралельно.

Нами обгунтовано, що ці погляди не суперечать, а доповнюють один одного. Самосвідомість є потенційно наявною від народження (внутрішня потенція, суб'єктність, нужда, Божественна іскра, ідея, монада), проте, виявити себе вона може на рівні особистості та індивідуальності, лише пройшовши всі рівні розвитку – від індивідного рівня – фізична самосвідомість; до предметної свідомості особистісного рівня – соціокультурна самосвідомість, їх внутрішнього поєднання індивідуального рівня – психічна самосвідомість і, далі, до власне самосвідомості інтегрального суб'єктного рівня, що і є духовною самосвідомістю.

Базовою якістю самосвідомості, за З. Фрейдом, є рефлексивність, яку, на нашу думку, можна розглядати як механізм розвитку самосвідомості, актуальний, насамперед, в юнацькому віці. Етапи самосвідомості найбільш пов'язані із самоототожненням (его-розвитком за Дж. Левінджерем, психосоціальними етапами за Е. Еріксоном, індивідуалістичним й інтегрованим розвитком за К. Грейвз). Розглядаючи проблему рівневого розвитку самосвідомості, вчені визначають "духовний шлях" як розвиток розуму, сповненого мудрості, милосердя, співчуття й любові (Г. Райх, Г. де Віт, Е. Фромм), що співвідносяться, на наш погляд, з розвитком емпатійного механізму самосвідомості.

Акцент на розвитку самосвідомості в теорії Е. Еріксона робиться під кутом взаємодії трьох процесів: біологічного, соціального і его-процесу, результатом інтегративної роботи яких є досягнення в юнацькому віці Его-ідентичності. Досягнута ідентичність, як результат соціального навчіння, одночасно виступає механізмом розвитку самосвідомості в юнацькому віці. Істотною є роль свідомих і несвідомих образів у структурі самосвідомості (Е. Берн), що лежать у континуумі між "Я-ідеальним" і "Я-реальним" юнаків і дівчат. Самосвідомість є психічним явищем, яке зростає й розвивається зсередини Я людини і в юнацькому віці набуває неповторної унікальності (К. Хорні). Ми розуміємо цю неповторну унікальність як індивідуальність, а пошук юнацтвом системи цінностей та життєвих цілей як процес визначення власної духовної спрямованості через розвиток духовної самосвідомості. У гуманістичному напрямку самосвідомість розуміють як центральну структуру особистості, що інтегрує особистісні вибори й соціальні умови в єдине поле можливостей для самореалізації (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм), яка виступає механізмом духовного розвитку особистості юнацького віку.

Вчені розглядають і такий механізм розвитку самосвідомості, як трансценденція, де теоретичні дослідження і практика "трансперсонального" охоплюють трансперсональні переживання, пов'язані з тимчасовими змінами свідомості та трансперсональний розвиток "структур свідомості" (Г. О. Балл, С. Гроф, В. І. Зеліченко, А. Маслоу, В. В. Налімов, К. Юнг). Отже, духовна самосвідомість є показником існування певної ієрархії цінностей, цілей і змістів, де концентруються проблеми, що відносяться до вищого рівня освоєння людиною світу.

Дослідження самосвідомості у вітчизняній науці сконцентровані навколо функціонування самосвідомості в контексті життєздійснення особистості та в контексті її формування в онтогенезі. Самосвідомість проявляється по-різному залежно від співвідношення біологічного й соціального факторів життєдіяльності

людини: самосвідомість біологічного та соціального індивіда й самосвідомість особистості (В. В. Столін). Виділяють біологічну складову, пов'язану з процесом еволюції; психологічну складову, пов'язану з навчанням; соціальну складову, пов'язану з правилами соціального існування людини (В. Л. Райков). Структуруючи прояви людини як індивіда, суб'єкта й особистості, виділяють "індивідну свідомість", що включає емоційно-образну, когнітивну й настановну (діючу) складові; "суб'єктну свідомість", що включає цілепокладання, планування, прогнозування, відношення та ін.; "особистісну свідомість", що включає статусно-рольові й соціально-настановні явища свідомості; "свідомість індивідуальності", "замикаючий контур" поєднання індивідно-суб'єктної й особистісної свідомостей у рефлексивно вироблену світоглядну свідомість, що інтегрує індивідний, суб'єктний та особистісний досвід (Б. Г. Ананьєв, З. С. Карпенко, В. О. Татенко).

Підходи до структурування свідомості доцільно перенести на аналіз структури самосвідомості. Тоді складові духовної самосвідомості будуть співвідноситися наступним чином: у горизонтальній площині – розвиток фізичної, психічної та соціокультурної самосвідомості, у вертикальній – розвиток індивідної, особистісної, індивідуальної та суб'єктної самосвідомості.

В акти самосвідомості включаються не тільки окремі психічні процеси в різних комбінаціях, а й уся особистість у поєднанні в єдине цілісне утворення уявлення, а потім і поняття власного Я як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів (К. В. Храмова). Характеризуючи складну системну будову самосвідомості, ми поділяємо погляди О. В. Афанасенко, В. В. Століна, Т. І. Пашукової, що структура самосвідомості є єдністю трьох компонентів: пізнавального чи когнітивного, емоційно-ціннісного і дієво-вольового, регулятивного. Тому генеза самосвідомості, на нашу думку, забезпечується через розвиток і взаємодію її базових компонентів: емоційно-почуттєвого, пізнавально-когнітивного, поведінково-діяльнісного та мотиваційно-вольового.

Слід враховувати особливості розвитку самосвідомості юнацтва, пов'язані з різною швидкістю досягнення фізичної і соціальної зрілості (Б. Г. Ананьєв), що, безумовно, впливає і на специфіку розвитку духовної самосвідомості.

Оскільки всі компоненти самосвідомості взаємозалежні, пов'язані функціонально й генетично, то зміна одного видозмінює всю систему. Розвиток здатності усвідомлення юнаками і дівчатами своїх учинків та дій, власних намірів, мотивів, цілей, труднощів, які необхідно долати в процесі їх досягнення (І. Д. Бех, О. В. Татенко, Т. М. Титаренко, В. М. Ямницький), сприяє гармонізації структури духовної самосвідомості юнацтва, адже життєві проблеми юнаків і дівчат носять світоглядний характер, стаючи елементами морального та особистісного самовизначення. Рівень самосвідомості й стійкість образу "Я" у юнацькому віці тісно пов'язані з розвитком інтелекту, оскільки рефлексивне мислення дозволяє виявляти цікавість до суспільних проблем, міркувати про ідеали, аналізувати ідеї, шукати помилки в судженнях.

На юнацькому етапі формулювання концепції сенсу життя відбувається максималістично, оскільки не вистачає досвіду і критичного аналізу, щоб вибрати найадекватніший спосіб реалізації. Юнацький вік є лише початковою фазою створення „працюючої” концепції себе, яка виконує функцію інструмента, за

допомогою якого людина контролює хід життя. Самоусвідомлювальна робота відбувається через самопізнання, саморозуміння, вироблення певного самоствавлення. Юнаки і дівчата усвідомлюють, актуалізують власні потенції та через вольові зусилля намагаються їх реалізувати. Таким чином, самопізнання, саморозуміння, самоствавлення, вольові зусилля та самореалізація в якості психологічних механізмів спрямовують розвиток духовної самовідомості в юнацтві.

Коли особистість досягає соціально-нормативної зрілості і всі компоненти її самосвідомості достатньо сформовані, провідне місце займає мотиваційно-вольовий компонент, який дозволяє довільно спрямовувати розвиток решти компонентів у процесі подальшої життєдіяльності. Так з'являється можливість вільного вибору, незалежно від зовнішніх обставин, хоча з безумовним їх усвідомленням, як і з усвідомленням наслідків власних дій. З цього моменту домінуючим аспектом розвитку стає розвиток самосвідомості, що й складатиме основу духовної сфери особистості. Духовна самосвідомість відтепер поєднує фізичну (організм-тіло-індивід), соціальну (соціалізований індивід-особистість) та психічну (індивідуальність-суб'єкт) форми прояву і включає єдність когнітивного, почуттєвого, діяльнісного та вольового компонентів.

У юнацькому віці зміст самосвідомості активно збагачується, що проявляється в особистісно-індивідуальному самовизначенні, яке супроводжується усвідомленням свого місця у житті, професійній діяльності, суспільстві, створюючи умови для подальшого індивідуально-суб'єктного самовизначення на шляху духовного розвитку.

У межах дослідження самосвідомості юнацтва як окремої вікової та соціальної групи, ми визначаємо "самосвідоме духовне Я" як інтегрально та ієрархічно вищу форму психічного відображення, що репрезентує поєднання в юнацькому віці особистісно-індивідуального та індивідуально-суб'єктного рівнів розвитку самосвідомості. Людина з сильним Я (мотиваційно-вольовий компонент) може реалізувати себе як позитивно (моральність, доброчинність), так і негативно (аморальність, злодіяння), бути духовно чи антидуховно спрямованою.

Ми розглядаємо духовну самосвідомість як інтегративну єдність психічної та соціокультурної самосвідомості, що базується на вроджених та набутих особливостях самосвідомості фізичної, а також на ієрархічній конфігурації базових структурних компонентів самосвідомості, які можуть мати гармонійну, збалансовану чи дисгармонійну конфігурацію у процесі особистісно-індивідуальної реалізації юнаків і дівчат.

При аналізі розвитку духовної самосвідомості мова повинна йти про поетапний розвиток та специфічну динаміку взаємодії означених вище структурних компонентів самосвідомості. Уявлення та поняття, створені людиною про себе упродовж життя, динамічно видозмінюються з домінуванням чи то усвідомлення себе як індивіда (фізична самосвідомість), чи особистості (соціокультурна самосвідомість), чи індивідуальності (психічна самосвідомість), чи їх інтегративній єдності (духовна самосвідомість). Генеза духовної самосвідомості особистості юнацького віку ієрархічно інтегрує в собі рівневі взаємопереходи фізичної, соціокультурної та психічної самосвідомості в індивідній, особистісній, індивідуальній формах, що відображаються у взаємодії пізнавально-когнітивного,

емоційно-почуттєвого, поведінково-діяльнісного та мотиваційно-вольового структурних компонентів.

У третьому розділі "**Структурно-динамічна модель духовної самосвідомості та особливості її розвитку в юнацькому віці**" представлені результати теоретичного обґрунтування структурно-динамічної моделі духовної самосвідомості; подано характеристику видів, форм, базових компонентів, принципів, механізмів та рівнів розвитку духовної самосвідомості особистості й проаналізовані особливості їх розвитку в юнацькому віці.

Методологічною основою нашого концептуального підходу до розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці виступає системно-структурний підхід, що базується на концепіях генетично-розвивального (С. Д. Максименко), особистісно-зорієнтованого (І. Д. Бех) навчально-виховного процесу, суб'єктності як внутрішнього потенціалу духовного (В. О. Татенко) духовно-морального (І. Д. Бех) і морально-ціннісного (І. С. Булах) розвитку як досягнення особистістю вироблених людством цінностей, створення сприятливих умов для реалізації свого природного духовного потенціалу та розвитку творчого ставлення до життя (Е. О. Помиткін, Т. С. Яценко); спрямованості особистості юнаків і дівчат на самоздійснення у процесі власної життєтворчості (Т. М. Титаренко, В. М. Ямницький).

Ми виходимо з того, що **духовна самосвідомість особистості** є інтегрально-цілісним системно-структурним утворенням, яке характеризується певним рівнем розвитку та світоглядно-ціннісною спрямованістю пізнавально-когнітивного, емоційно-почуттєвого, поведінково-діяльнісного й мотиваційно-вольового компонентів. Духовна самосвідомість проявляється у фізичній, соціокультурній та психічній самосвідомості і реалізується через індивідуальну, особистісну, індивідуальну та групову форми самосвідомості. У юнацькому віці фізична та психічна самосвідомість складають базовий (стійкіший) внутрішній, а соціокультурна зовнішній (мінливіший) аспекти розвитку.

Значущими принципами становлення духовної самосвідомості юнацтва є наступні: *принцип системної цілісності* – у психолого-педагогічній теорії і практиці цілісність навчально-виховного процесу та комплексність його завдань і засобів їх реалізації знаходить вираз у визначенні адекватного співвідношення знань, умінь і навичок, в узгодженні навчально-виховного процесу та розвитку, в об'єднанні знань, умінь і навичок у єдину систему уявлень про світ та способи його зміни, зокрема через розвиток власної духовної самосвідомості; *принцип інтегрованості* визначає правила об'єднання елементів певного явища у цілісне структурне утворення з новим рівнем розвитку та новими властивостями й, відповідно, репрезентує ієрархічну єдність базових компонентів та рівнів розвитку духовної самосвідомості особистості; *принцип ієрархічності* визначає правила побудови структури духовної самосвідомості чи окремих її елементів. Конфігурація (*гармонійна, дисгармонійна чи збалансована*) структурних компонентів духовної самосвідомості визначає рівень її розвитку та особливості прояву у юнацькому віці.

Згідно концепції розвивального та особистісно-зорієнтованого навчання та виховання (І. Д. Бех, І. С. Булах, С. Д. Максименко, Г. С. Костюк, О. Я. Савченко), повноцінний духовний розвиток учнів забезпечується за умови оволодіння ними абстрактно-екзистенційними поняттями високого рівня

узагальнення. Вони інтегрують теоретичні знання і практичний досвід у цілісний світогляд, систему узагальнених диспозицій, чим і забезпечується розвиток духовної самосвідомості особистості. Найінтенсивніше інтеграція відбувається на юнацькому етапі розвитку особистісних структур, що і забезпечує сенситивність саме юнацького віку для актуалізації розвитку духовної самосвідомості. Становлення світогляду в цей період поєднується з підвищенням рівня морально-ціннісних рефлексій та орієнтацією на майбутнє.

При виділенні механізмів розвитку самосвідомості у юнацькому віці ми спиралися на роботи Г. О. Балла, І. Д. Беха, І. С. Булах, Е. Еріксона, Є. І. Ісаєва, В. П. Москальця, В. І. Слободчікова, А. Г. Спіркіна, П. Р. Чамати. Оскільки духовна самосвідомість - це складне системно-структурне утворення психіки, то механізми її розвитку, на нашу думку, виходять за межі класичних механізмів становлення самосвідомості і включають ширші функціонально-процесуальні утворення.

До механізмів розвитку духовної самосвідомості ми відносимо: егоцентризм, децентрацію, самопізнання та саморозуміння (здіянні в розвитку *пізнавально-когнітивного компонента*); співпереживання, співчуття, самооставлення та самоприйняття (забезпечують розвиток *емоційно-почуттєвого компонента*); самоідентифікацію, зворотний зв'язок, самоактуалізацію, самореалізацію (визначають динаміку *поведінково-діяльникового компонента*); свідомі вольові зусилля, совість, самоконтроль та самоуправління (спрямовують розвиток *мотиваційно-вольового компонента*). Ідентифікація, емпатія, рефлексія, як досягнутий результат розвитку самосвідомості поєднують всі компоненти.

Психічний розвиток й відповідно розвиток самосвідомості можна розглядати як поетапно-ієрархічне становлення рівнів психіки (свідомості й самосвідомості) від індивідуального до особистісного, від особистісного до індивідуального, від індивідуального до суб'єктного, від суб'єктного до трансцендентного. Вони реалізуються в процесі об'єкт-суб'єктної та суб'єкт-суб'єктної взаємодії між людиною і соціумом (світом) і носять гармонійний, дисгармонійний чи збалансований характер. Повноту Я-духовного забезпечує самоусвідомлення юнаками і дівчатами у процесі становлення й розвитку власної індивідуальності.

Усередині кожного рівня більшість елементів існують як еквівалентно взаємодіючі паттерни. Глибинні характеристики стадій розвитку свідомості та самосвідомості універсальні, а поверхневі характеристики залежать від культурних, соціальних й екологічних факторів.

Отже, можна виділити наступні рівні духовної самосвідомості людини: *індивідуально-особистісний, особистісно-індивідуальний, індивідуально-суб'єктний та суб'єктно-трансцендентний*. Кожний з рівнів аналізується, виходячи із розуміння принципів та механізмів функціонування і взаємозв'язку структурних компонентів самосвідомості на відповідному етапі її розвитку в онтогенезі.

Специфіка розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці полягає у збалансованій конфігурації індивідуально-особистісного та особистісно-індивідуального рівнів, яка тяжіє до конфігурації більш гармонійної у процесі морально-ціннісного спрямування до індивідуально-суб'єктного рівня. Починаючи з індивідуально-суб'єктного рівня, становлення та розвиток якого є показником збалансованого нормативного розвитку в юнацькому віці, всі компоненти духовної самосвідомості

інтегруються, так що будь-яка індивідуально-особистісна властивість включає в себе досягнутий рівень розвитку всіх компонентів, як попередніх, так і наявних. Суб'єктно-трансцендентний рівень для більшості людей є лише потенційно-заданим, перспективно можливим. Для кожного нового покоління ця перспектива наближується, хоча і продовжує визначатися динамікою розвитку самосвідомості, що залежить від біологічної, психічної та соціокультурної складових.

Результатом дослідження духовного аспекту самосвідомості стала структурно-динамічна модель, в якій представлено принципи, види, структурні компоненти, механізми та рівні її генези. Оскільки духовна самосвідомість -- це складно організоване ієрархічне структурне утворення, ми пропонуємо розглянути його генезу у вигляді кількох моделюючих зображень з більш ґрунтовною текстовою їх інтерпретацією. Спочатку представляємо модель співвідношення розвитку видів та форм духовної самосвідомості у юнацькому віці (рис. 1).

Процес самоусвідомлення юнаків та дівчат як сходження на рефлексивний рівень осягнення власної сутності пов'язаний зі смисловим контекстом їх духовної самосвідомості. Духовні мотиви як смислові утворення та вольові потуги дають змогу юнацтву здійснювати вибори у діапазоні добра чи зла, духовності чи антидуховності. Таким чином, особлива роль у духовному зростанні юнацтва належить якісно новим перебудовам видів духовної самосвідомості: фізичної, психічної, соціокультурної.

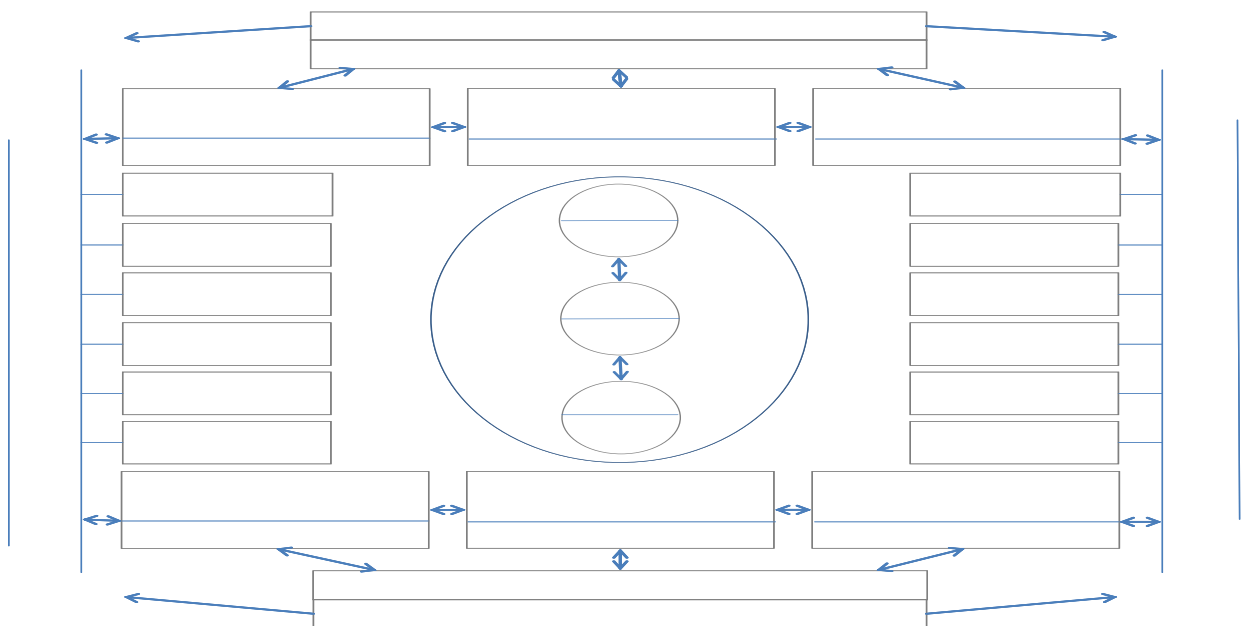

Рис. 1. Структурно-динамічна модель видів та форм духовної самосвідомості в юнацькому віці

У процесі розвитку видів духовної самосвідомості юнаків та дівчат у внутрішньо функціональній структурі їх самосвідомості між її компонентами (пізнавально-когнітивним, емоційно-почуттєвим, поведінково-діяльним та мотиваційно-вольовим) устанавлюються складні поліфункціональні взаємозв'язки типу узгодженості – упорядкованих дій компонентів та співвідносності – супідрядної залежності одного конструкту від іншого. Установлення якості взаємозв'язків зазначених компонентів націлює на визначення методичних орієнтирів, спрямованих на удосконалення розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці.

Впродовж особистісно-індивідуального зростання юнаків відбуваються якісні переструктурування як складових "Я-концепції", так і змісту різних аспектів "Я" (реального, нормативного, ідеального). У зв'язку з цими перебудовами між різними аспектами "Я" устанавлюється певне співвідношення і виникає відповідне узгодження, вивчення яких може пояснити, як у цей період суб'єктивно диференційовані, автономні одне від одного за рольовими позиціями змістовні поля різних аспектів "Я" утворюють єдність емоційно-почуттєвого, пізнавально-когнітивного та поведінково-діяльнісного простору "Я-концепції" юнаків і дівчат, інтегровану цілісність їх внутрішнього світу – духовної самосвідомості, що реалізується через динаміку мотиваційно-вольового компонента.

Психологічні механізми генези духовної самосвідомості в юнацькому віці являють собою внутрішні, глибинні способи перетворень, закріплені у психологічній організації особистості, у результаті яких з'являються якісні новоутворення та змінюється рівень інтегрованості системи духовної самосвідомості. Рух самосвідомості від самопізнання до саморозуміння, від егоцентризму до децентрації структурує феноменологічне поле духовної самосвідомості особистості юнацького віку і сприяє переосмисленню індивідуально-особистісних змістів (пізнавально-когнітивний компонент). Динаміка розвитку самосвідомості від співпереживання до співчуття, від самоствавлення до самоприйняття конструюють емоційно-почуттєву, а рух від самоактуалізації до самореалізації, самоідентифікація і зворотній зв'язок створюють поведінково-діялісну складові духовної самосвідомості; самоконтроль, самоуправління, свідомі вольові зусилля та совість виступають як здатність довільно, за внутрішніми спонуками (мотиваційно-вольовий компонент) керувати власними діями і вчинками.

Як інтегративне системне утворення, духовна самосвідомість особистості в юнацькому віці має складні поліфункціональні взаємозв'язки різних компонентів власної структури, котрі, якісно змінюючись, приводять до утворення нових властивостей і нових типів взаємодій.

Нижче подаємо модель генези механізмів та базових компонентів духовної самосвідомості в юнацькому віці (рис. 2).

Розвиток духовної самосвідомості у юнацькому віці визначається єдністю психічного розвитку з процесами навчання (становлення структури інтелекту), виховання (морально-ціннісна структура, світогляд), отриманням професійної підготовки. Тому в онтогенетичному розвитку особистості лише в юнацькому віці з'являються об'єктивно-суб'єктивні передумови для автономного становлення на основі особистісно-індивідуального рівня індивідуально-суб'єктивного рівня розвитку самосвідомості як умови зростання духовної самосвідомості.

Досягнення особистістю юнацького віку індивідуально-суб'єктивного рівня розвитку самосвідомості вказує на гармонійну конфігурацію її базових компонентів; досягнення юнаками і дівчатами особистісно-індивідуального рівня розвитку самосвідомості свідчить про збалансовану конфігурацію компонентів; перебування на індивідуально-особистісному рівні розвитку компонентів самосвідомості в юнацькому віці виявляє дисгармонійний духовний розвиток особистості.

Таким чином, основою збалансованого у напрямі до гармонійного розвитку духовної самосвідомості юнацтва є генезис базових компонентів самосвідомості

особистості юнацького віку від особистісно-індивідуального до індивідуально-суб'єктного й у перспективі до суб'єктно-трансцендентного рівня.

Отже, як системне утворення духовна самосвідомість особистості юнацького віку має складні поліфункціональні взаємозв'язки різних компонентів власної структури, котрі, якісно змінюючись, приводять до утворення нових властивостей і типів взаємодій. У процесі розвитку самосвідомості юнаків і дівчат від особистісно-індивідуального до індивідуально-суб'єктного й духовно-трансцендентного рівнів відбуваються якісні переструктурування як складових "Я-концепції", так і змісту різних аспектів "Я" (фізичного, психічного, соціального; реального, нормативного, ідеального).

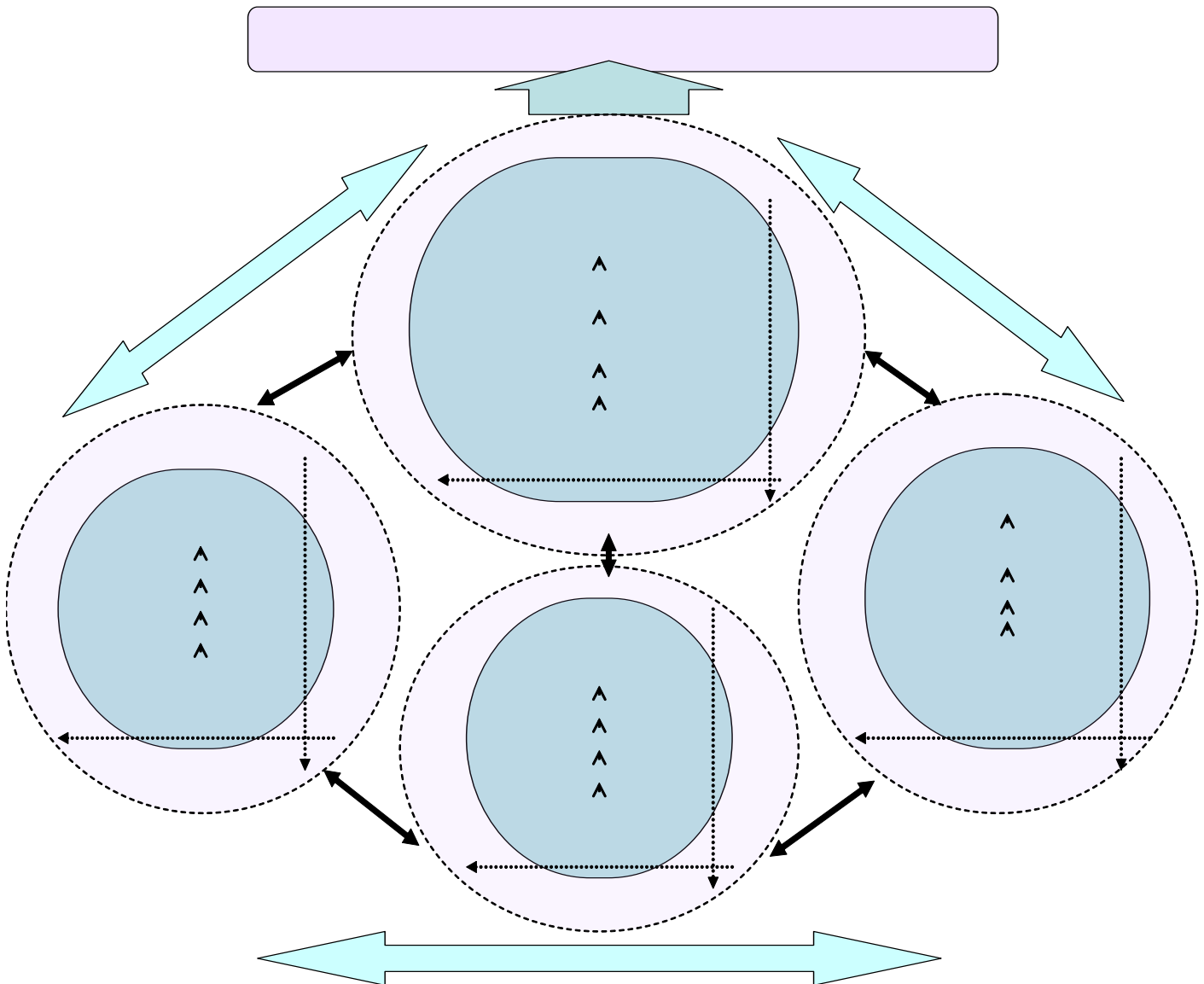

Рис. 2. Психологічна системно-інтегративна модель генези базових компонентів та механізмів духовної самосвідомості в юнацькому віці

У зв'язку з цими перебудовами між різними аспектами "Я" встановлюється певне співвідношення і виникає певне узгодження, вивчення яких може пояснити, як у цей період суб'єктивно диференційовані, автономні одне від одного змістовні поля різних аспектів "Я" утворюють єдність емоційно-почуттєвого, пізнавально-когнітивного та поведінково-діяльнісного простору "Я-концепції" юнаків та дівчат, інтегровану цілісність їх внутрішнього світу – духовну самосвідомість.

Загалом сутність авторської концепції полягає у:

- 1) створенні структурно-динамічної моделі генези видів, базових компонентів та рівнів духовної самосвідомості особистості та визначенні особливостей, механізмів і чинників її розвитку в юнацькому віці;
- 2) обґрунтуванні того, що духовна самосвідомість інтегрує фізичну, психічну та соціокультурну самосвідомість; базовими компонентами структури духовної самосвідомості є пізнавально-когнітивний, емоційно-почуттєвий, поведінково-діяльнісний та мотиваційно-вольовий; формами прояву виступають індивідуальна, особистісна, індивідуальна та групова самосвідомість. Динаміка духовної самосвідомості в юнацькому віці простежується у послідовності становлення її рівнів – індивідуально-особистісного, особистісно-індивідуального, індивідуально-суб'єктного, суб'єктно-трансцендентного та певній конфігурації (гармонійна, дисгармонійна, збалансована) її базових компонентів.
- 3) визначенні духовної самосвідомості як мотиваційно-ціннісного усвідомлення, світоглядної спрямованості та настанови на вияв (самоактуалізацію) і реалізацію (самореалізацію) внутрішніх індивідуально-суб'єктних сутнісних характеристик власного "Я";
- 4) виокремленні принципів (системної цілісності, ієрархічності та інтегративності); психологічних механізмів (егоцентризм – децентрація, самопізнання – саморозуміння; співпереживання – співчуття, самоставлення – самоприйняття; самоідентифікація – зворотній зв'язок, самоактуалізація – самореалізація; самоконтроль – самоуправління; свідомі вольові зусилля – совість); чинників (світська освіта та релігійна просвіта) розвитку духовної самосвідомості юнаків на різних рівнях її реалізації;
- 5) констатації того, що розвиток духовної самосвідомості в юнацькому віці вимагає застосування системного різновекторного підходу, змістовною основою якого є поєднання світської освіти та релігійної просвіти, що забезпечують збалансований (в напрямку до гармонійного) розвиток структурних компонентів самосвідомості.

У четвертому розділі "Емпіричне дослідження особливостей розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці" представлено програму та результати емпіричного дослідження розвитку базових компонентів та видів духовної самосвідомості юнацтва; обґрунтовано характеристику вибірки; описано методи та процедури, подано результати дослідження та їх інтерпретацію.

Спираючись на провідні принципи (системної цілісності, ієрархічності та інтегративності) розвитку духовної самосвідомості особистості та враховуючи їх загальну спрямованість на особистісний розвиток людини в онтогенезі, ми сформулювали вихідні положення дослідження компонентів самосвідомості особистості юнацького віку.

На I етапі констатувального емпіричного дослідження була діагностована змістова наповненість показників базових компонентів духовної самосвідомості юнаків і дівчат та здійснено їх якісний і кількісний аналіз.

Узагальнення та систематизація масиву діагностичних даних дає можливість виділити такі суттєві аспекти усвідомлення духовної сутності людини, що складають базові компоненти духовної самосвідомості досліджуваних: пізнавально-когнітивний (раціональний – знання + ірраціональний – віра), емоційно-почуттєвий (емпатійність – співпереживання + співчуття - любов), поведінково-діяльнісний (співдія – допомога + підтримка – добродійність). Зміст мотиваційно-вольового компонента проявляється у готовності до реалізації трьох попередніх, як в реальній ситуації сьогодення (Я-реальне), так і з орієнтацією на майбутнє (Я-ідеальне) в напрямі розвитку Я-духовного.

При вивченні особливостей впливу релігійних уявлень студентів на становлення духовної самосвідомості з точки зору проявів когнітивного, емоційного, поведінкового та мотиваційного компонентів самосвідомості юнацтва за авторським опитувальником було визначено, що на перше місце серед понять, пов'язаних з категорією „духовність”, досліджувані поставили поняття – релігія, віра (37,7%), на друге – мораль, цінності (19,5%), далі йдуть душа, дух (13%), культура, мистецтво (11,5%), любов, доброта, милосердя, людяність (9,8%), освіта, мислення, інтелект, думки та світогляд (3,1%), гармонія та рівновага (2,1 %). На нашу думку, такі дані пов'язані з тим,

що сучасна молодь не відчуває впевненості у завтрашньому дні і тому не завжди бачить можливості духовної самореалізації. Привертає увагу низький ранговий показник освіти, хоча для значного відсотка досліджуваних саме вона є професійним вибором.

До чинників розвитку духовної самосвідомості респонденти включили 20 понять, які були нами систематизовані за значущістю і представлені на рис. 3.

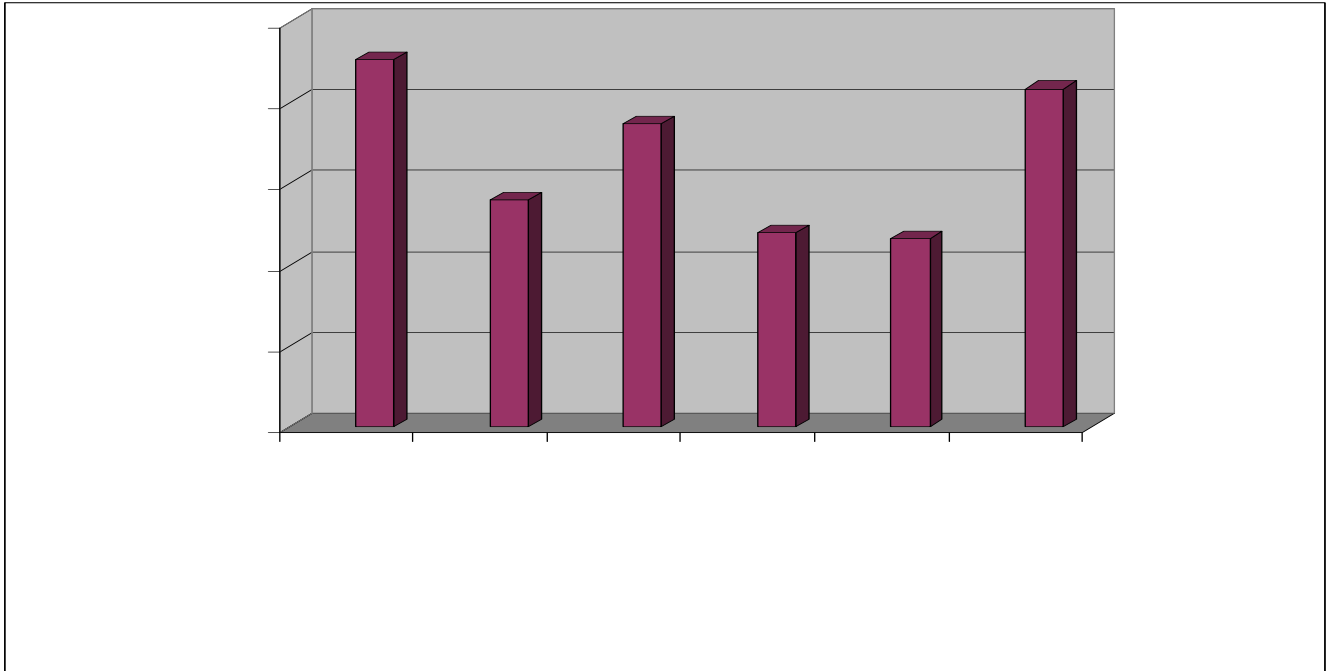

Рис. 3. Кількісні показники у (%) впливу соціально-педагогічних та психологічних чинників на розвиток духовної самосвідомості юнацтва

Отримані дані свідчать про необхідність підвищення ролі світської освіти у духовному розвитку юнацтва. Можна зробити припущення, що потенціал духовного розвитку молоді на сьогодні потрібно шукати у тісній взаємодії світської освіти та релігійної просвіти молоді через співдію офіційних інститутів соціалізації, навчання, виховання й розвитку підростаючого покоління та традиційних релігійних інститутів соціалізації, в тому числі й навчальних – духовні семінарії, академії.

Встановлено, що для розширення кругозору, кращого усвідомлення та вирішення соціокультурних, світоглядних та індивідуально-особистісних проблем, пов'язаних з розвитком власної духовності та духовної самосвідомості, потрібними у ВНЗ вважають курси релігієзнавчо-просвітницького циклу – 78,4% досліджуваних, а необов'язковими чи непотрібними лише 21,6%.

Для розвитку духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці особливого значення набуває проблема формування життєвих цінностей та ціннісних орієнтацій, які є основою світоглядних позицій. За результатами методики М. Рокича перші місця у ціннісній ієрархії займають ті цінності, що визначають кризовий стан суспільства (здоров'я та матеріальний стан). Серед інструментальних цінностей маємо таку ієрархію: чесність; вихованість; освіченість; відповідальність та сильна воля; життєрадісність; акуратність; незалежність; терпимість до поглядів і думок інших. Привертають увагу інструментальні цінності, значущість яких відкидається: високі домагання, дисциплінованість та раціоналізм. На нашу думку, термінальні цінності переважно стосуються характеристик особистості, що виражаються через емоційно-почуттєвий компонент, а інструментальні виражаються через пізнавально-когнітивний й реалізуються через поведінково-діяльнісний компонент. Мотиваційно-вольовий компонент, при цьому, стимулює чи гальмує прояви названих вище.

Отримані результати свідчать про те, що юнаки і дівчата усвідомлюють соціально-схвалювані критерії та вимоги до поведінки особистості, однак їм не завжди вистачає сили волі й індивідуально-особистісних якостей (самостійність; впевненість у собі, дисциплінованість ін..) для реалізації цих вимог. Це вказує на необхідність корекції та розвитку таких індивідуально-

особистісних властивостей.

За результатами проективного дослідження "Продовжіть незакінчені речення" методом контент-аналізу були виділені домінуючі у юнацькому віці цінності-цілі. Високий рівень у порядку рангування отримали взаємини з людьми, дотримання норм поведінки; моральні якості та цінності особистості; автономність; отримання освіти, навчальні обов'язки; страхи. Рівень вище середнього – допомога рідним, турбота про сім'ю; здоров'я, фізичні потреби. Середній рівень – безпека і захищеність; потреба у спілкуванні, самотність; робота, кар'єра. Рівень нижче середнього – сенс життя; кохання, створення майбутньої сім'ї; емоційні стани та почуття; особистісний ріст, самореалізація; свобода, відкритість і демократія в суспільстві; почуття провини, самозвинувачення; духовний розвиток. Низький рівень – майбутні діти; матеріальний успіх; культурний розвиток; шкідливі звички; влада і вплив; насильство; служіння людям, країні; природні та соціальні катаклізми; зовнішність; ставлення до природи, тварин.

Найвищі рангові показники мають найбільш актуальні для юнаків і дівчат потреби та міжособистісні відносини, пов'язані їх віковими характеристиками та тими видами діяльності, в які вони безпосередньо включені. Водночас, значну вагу мають страхи, турбота з приводу здоров'я, безпеки і захищеності, як власної, так і близьких, що вказує на певні психоемоційні проблеми та соціально-психологічну невизначеність досліджуваних стосовно власного майбутнього. Визначені цінності-цілі мають безпосереднє відношення до фізичної, психічної та соціокультурної самосвідомості досліджуваних, впливаючи таким чином на розвиток їх духовної самосвідомості. У цілому рівневий розподіл значущості цінностей-цілей у юнаків і дівчат вказує на їх взаємозв'язок з віковими новоутвореннями і задає динаміку часової перспективи їх реалізації залежно від актуальності у ситуації "тут і тепер" до перспектив на майбутнє.

Саме в юнацькому віці створюються сприятливі умови для становлення інтегративного психічного утворення – смислу життя. Розвиток життєвих сил, відкриття нових можливостей, налаштовують юнаків на пошук перспектив і життєвого смислу. Для нашого дослідження важливо було проаналізувати дві основні функції смислових утворень юнаків і дівчат: створення образу майбутнього й підґрунтя для етичної оцінки власних вчинків та вчинків інших. Необхідно враховувати той факт, що період завершення навчання в школі та вибір вищого чи середнього спеціального навчального закладу, його закінчення й початок трудового шляху для особистості є переходом з однієї смисложиттєвої ситуації в іншу.

За методикою Д. О. Леонтьєва "Смисложиттєві орієнтації" абсолютна більшість опитаних мають цілі, які надають їх життю осмисленості, спрямованості й часової перспективи; 87,4% досліджуваних сприймають сам процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом. Переважна кількість опитаних вважає прожиту частину свого життя продуктивною й осмисленою; 80,7% респондентів сприймають себе як сильну особистість, яка володіє достатньою свободою, щоб побудувати власне життя у відповідності зі своїми цілями й уявленнями про його смисл; 84,2% опитаних демонструють впевненість у тому, що вони можуть контролювати власне життя, вільно приймати рішення, втілювати їх у життя. В цілому, переважна більшість досліджуваних (84%) вказують на загальний високий показник осмисленості життя. Водночас, для частини досліджуваних (4%) характерним є певне прожектерство, для інших (12%) – інфантильність, пасивність і невизначеність у постановці найближчих цілей та засобів їх досягнення, що вимагає проведення розвивально-корекційної роботи.

Одним з аспектів духовного розвитку особистості юнацького віку є розвиток її особистісної зрілості, рівень якої був визначений за методикою О. Штепи (ОЗО). Особистісна зрілість характеризується особистісною трансформацією, джерелом якої є потреба у самоактуалізації та відчутті ідентичності. Конструктивність процесу забезпечується самопослідовністю особистості, а продуктивність – оптимальним рівнем довіри до себе. Результатом трансформації, змістом особистісної зрілості є відповідальна побудова людиною власної концепції життя згідно з загальними моральними принципами та особистою місією. Отримані дані вказують, що високий рівень особистісної зрілості мають лише 3,8%; необхідний рівень – 90,7%, а критичний – 5,5% досліджуваних. Група досліджуваних, що мали критичний рівень особистісної зрілості, потребувала інтенсивної розвивально-корекційної роботи. Відзначимо, що високий рівень

особистісної зрілості не завжди вказує на високий рівень духовної самосвідомості, оскільки вона характеризує, передусім, соціальний розвиток особистості. Це підтверджують результати, отримані за методикою "Визначення рівня самоствлення" В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва, де значна кількісна відповідь вказує на установку давати „соціально бажані” відповіді. Тут, ймовірно, накладає відбиток професійна спрямованість респондентів. Отримані результати презентовані на рис. 4.

Значна частина респондентів (до 40%) за різними шкалами методики мають такі високі показники, що виходять за межі шкали інтерпретації. Це пов'язано, на нашу думку, з вираженим егоцентризмом досліджуваних, який є не так віковою, як індивідуальною їх характеристикою. Корекція низьких та нормативних показників сприятиме розвитку адекватного самооцінювання та впливатиме на самоактуалізацію і самореалізацію духовного потенціалу юнаків і дівчат.

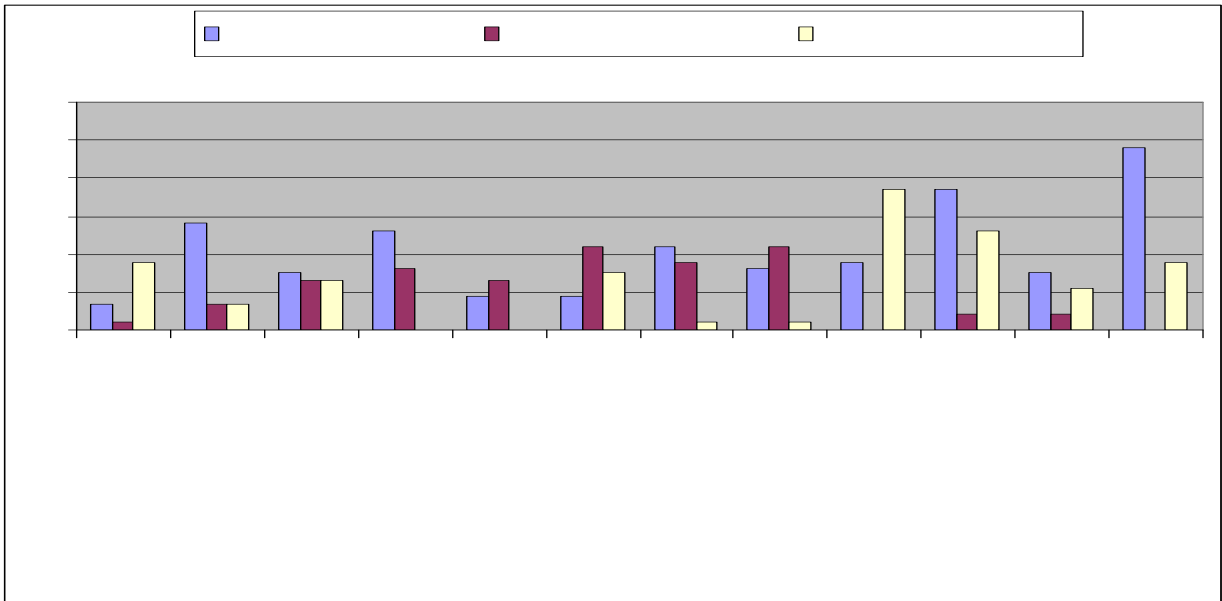

Рис. 4. Узагальнені рівні та показники самоствлення в юнацькому віці

Особливості розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці визначаються наступними характеристиками особистості: потреба в саморозвитку, усвідомлення спрямованості на саморозвиток та готовність до саморозвитку. Для детального вивчення та аналізу цих характеристик була застосована методика "Діагностика рівня саморозвитку і професійно-педагогічної діяльності" (Л.Н. Бережнова). У досліджуваних за шкалою "Прагнення до саморозвитку" дуже високий, високий та дуже низький рівні відсутні. Рівень вище середнього мають лише 3,7% досліджуваних. Більшість перебувають на середньому рівні (31,5%) та рівні нижче середнього (51,8%). За шкалою "Самооцінки якостей, що сприяють саморозвитку" дуже високий та дуже низький рівні відсутні. Підвищений рівень мають 7,3%, нормальний – 40,7%, занижений – 42,6%, низький рівень – 9,4% досліджуваних. Отже, більша частина досліджуваних за обома шкалами має низький і занижений рівні, що вказує на відсутність у них прагнення до саморозвитку, низьку оцінку тих якостей, що допомогли б їм реалізувати це прагнення, а саме: низьку самооцінку власних здібностей, невпевненість у собі, нездатність вольовими зусиллями виправити ситуацію.

Встановлено, що респонденти достатньо високо оцінюють власні можливості професійної самореалізації. На необхідному і перспективному рівнях професійної самореалізації перебуває майже половина досліджуваних (48,2%). На неперспективному – лише 3,7%. Ми вважаємо, що порівняно високі показники за шкалою професійної самореалізації пояснюються таким новоутворенням юнацького віку як спрямованість у майбутнє, зокрема на професійне самовизначення, та певним юнацьким максималізмом. Порівняно низькі показники за шкалою "Прагнення до саморозвитку" пояснюються певною інфантильністю, викликаною матеріальною й соціальною залежністю студентів та низьким рівнем розвитку пізнавально-когнітивного й мотиваційно-вольового компонентів, що не сприяє повною мірою реалізації поведінково-діяльнісного компонента та викликає у одних студентів байдужість, а в інших негативні емоції.

Визначено, що за шкалою "Реалізація потреби в саморозвитку" на активній стадії реалізації цієї потреби перебувають лише 18,5% досліджуваних. Група досліджуваних (5,6%), яка знаходиться на стадії зупинки саморозвитку, вимагає системної корекційно-розвивальної роботи, спрямованої на формування потреби, мотивації та активізації вольових зусиль у напрямку саморозвитку.

Аналіз індивідуальних результатів дослідження, згідно змістової валідності, показує, що активна реалізація потреби в саморозвитку співвідноситься з достатньо високим рівнем особистісної зрілості. Відсутність усталеної системи саморозвитку спостерігається переважно у тих досліджуваних, які перебувають на необхідному рівні розвитку особистісної зрілості. На стадії зупинки саморозвитку перебувають досліджувані, які мають критичний рівень особистісної зрілості. Можливості та готовність до саморозвитку досліджуваних юнацького віку пов'язані також з розвитком структурних компонентів їх самосвідомості, рівневі показники яких представлені на рис. 5.

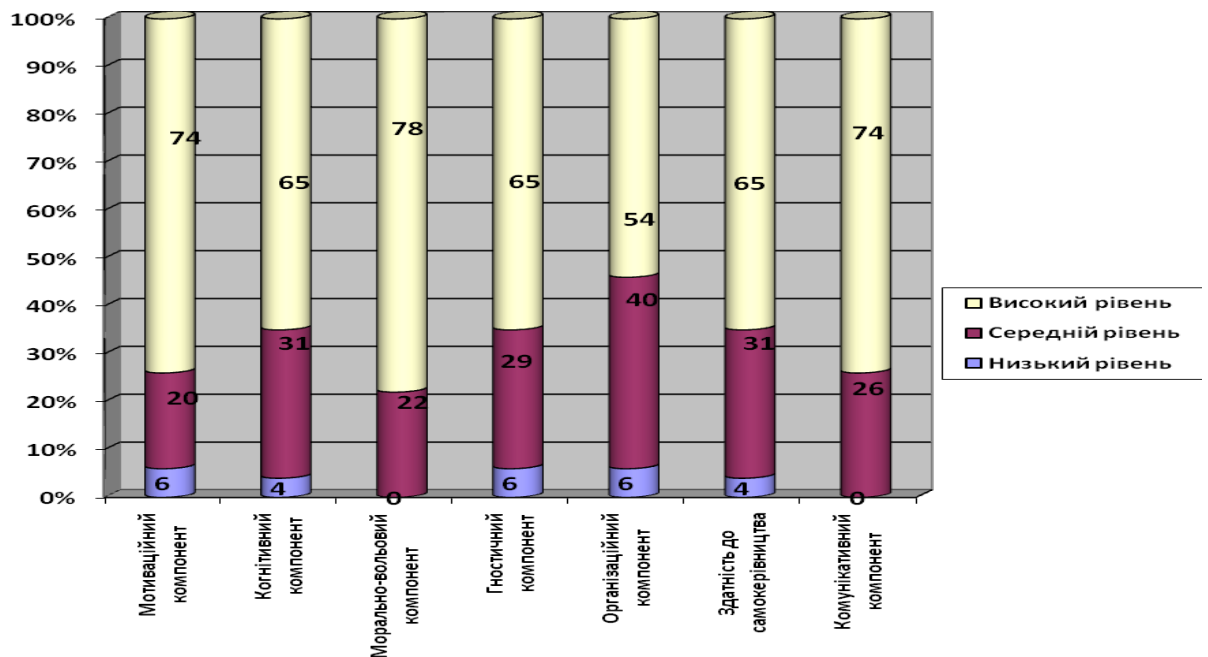

Рис. 5. Узагальнені кількісні показники рівнів готовності до професійно-педагогічного саморозвитку в юнацькому віці.

Аналіз узагальнених результатів дослідження показує, що можливості та готовність до саморозвитку представлені найвищими показниками *морально-вольового* – 78%, *комунікативного та мотиваційного компонента* – 74%; далі йдуть з однаковими кількісними показниками – *когнітивний і гностичний компоненти* – 65%, пов'язані з інтелектуальним розвитком респондентів, їх навчальною діяльністю та практичною педагогічно-професійною підготовкою, результати якої пов'язані зі здатністю до самокерівництва. Найнижчий кількісний показник має *організаційний компонент* – 54%, що пов'язано з порівняно низькою здатністю до організації власної діяльності, зокрема навчальної. Такі дані вказують на актуальність корекційно-розвивальної роботи у напрямку як загальноосвітньої, так і професійної підготовки у юнацькому віці.

Постановка перспективних життєвих цілей та осмислення здатності до їх реалізації активізує процеси самосвідомості досліджуваних, пов'язані з самовизначенням та самореалізацією. За методикою "Самооцінка реалізації життєвих цілей особистості" (Н. Р. Молочников) встановлено, що у третини студентів немає мотивації й натхнення до будь-яких форм життєдіяльності (

нерозвинена психічна самосвідомість), проте більшість (81,5%) має надію, що майбутня професійна діяльність допоможе у досягненні життєвих цілей. Водночас, уявлення про цю діяльність має лише половина респондентів. Це вказує на необхідність проведення розвивально-корекційної роботи у напрямку інтеграції соціальної, зокрема професійної та психічної самосвідомості досліджуваних.

Стосовно оптимальної підтримки та розвитку фізичного стану, студенти частково ознайомлені з проблемою (пізнавально-когнітивний компонент), висловлюють хвилювання з цього приводу (емоційно-почуттєвий компонент), однак, на рівні поведінково-діяльнісного й мотиваційно-вольового компонентів ці знання і переживання не реалізують. Знання не переростають у переконання, в керівництво до дії, в практичну реалізацію через відсутність навичок ведення здорового способу життя, що вказує на необхідність розвивально-корекційної роботи стосовно інтеграції фізичної та психічної самосвідомості досліджуваних.

Соціальна сфера, зокрема сфера взаємодії з іншими людьми, психологічно для респондентів є більш значущою (85%), ніж проблеми фізичного функціонування (63%). Це підтверджується і результатами проведених проєктивних методик. Водночас, значна частина студентів (60%) не має чіткого плану індивідуального розвитку, не бере участі як у громадських справах, так і в певних видах навчально-наукової діяльності, не цікавиться суспільним життям.

Важливою є і роль сім'ї у духовному розвитку юнацтва. Переважна більшість респондентів (80%) розуміє і позитивно оцінює значення сім'ї у житті людини. Сім'я продовжує відігравати суттєву роль у їх житті, хоча зв'язки слабшають, а час, проведений у батьківській сім'ї, скорочується. Досить значна частина студентів (20%) не має близьких сімейних стосунків, що може негативно вплинути на подальше створення власної сім'ї та взаємодію у ній. Така ситуація вимагає проведення розвивально-корекційної роботи стосовно інтеграції соціальної та психічної самосвідомості досліджуваних.

Можна констатувати, що інтеграція базових компонентів та видів самосвідомості досліджуваних стосовно спрямованості на реалізацію життєвих цілей та здатності їх досягати, пов'язаних з розвитком духовної самосвідомості, вимагає тривалої системної розвивально-корекційної роботи.

У цілому отримані результати вказують, що у значної частини досліджуваних (до 30 відсотків) спостерігається дисгармонійне поєднання структурних компонентів духовної самосвідомості, оскільки ці досліджувані перебувають переважно на низькому індивідуально-особистісному рівні розвитку базових компонентів самосвідомості. Майже половина досліджуваних має збалансоване поєднання структурних компонентів духовної самосвідомості, оскільки ці досліджувані перебувають переважно на особистісно-індивідуальному рівні розвитку базових компонентів самосвідомості. Порівняно незначна частина (до 20 відсотків) досліджуваних, перебуваючи на особистісно-індивідуальному рівні за показниками окремих методик, виходить на індивідуально-суб'єктний рівень розвитку базових компонентів самосвідомості, що вказує на гармонійну спрямованість розвитку духовної самосвідомості.

На основі узагальнення отриманих результатів за всіма методиками нами були систематизовані показники кожного з базових компонентів у структурі духовної

самосвідомості досліджуваних, стосовно яких проводилась корекційно-розвивальна робота на наступних етапах дослідження.

Пізнавально-когнітивний компонент: децентрація; життєва філософія; креативність; прагнення до саморозвитку; самооцінка якостей, що сприяють саморозвитку; оцінка можливості професійної самореалізації; когнітивний компонент професійно-педагогічної самореалізації; гностичний компонент професійно-педагогічної самореалізації; комунікативний компонент професійно-педагогічної самореалізації; самоінтерес; усвідомлені цінності. **Емоційно-почуттєвий компонент:** глибинність переживань; самоприйняття; аутосимпатія; очікуване позитивне ставлення інших; самовпевненість; самоінтерес; самоприйняття. **Поведінково-діяльнісний компонент:** толерантність; автономність; контактність; реалізація потреби у саморозвитку; організаційний компонент професійно-педагогічної самореалізації; самокерівництво; професійна самореалізація; реалізація життєвих цілей. **Мотиваційно-вольовий компонент:** відповідальність; синергічність; мотиваційний та морально-вольовий компоненти професійно-педагогічної самореалізації; здатність до самокерівництва; глобальне самоставлення; особистісна зрілість.

Проаналізовані аспекти життєдіяльності юнаків і дівчат вказують на необхідність проведення системної розвивально-корекційної роботи, спрямованої на інтеграцію фізичної, психічної й соціокультурної самосвідомості та базових компонентів самосвідомості у межах насамперед особистісно-індивідуального рівня розвитку їх духовної самосвідомості.

На II етапі констатувального емпіричного дослідження для встановлення взаємозв'язку між визначеними показниками особистісної зрілості, рефлексії саморозвитку, професійно-педагогічного саморозвитку, самоставлення й реалізації потреби у саморозвитку нами був проведений кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції r -Спірмена.

Встановлений зв'язок між показниками відповідальності, глибинності переживань, життєвої філософії, креативності, самоприйняття, синергічності як рисами особистісної зрілості та показниками реалізації потреби у саморозвитку на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,01$). Отже, особистісна зрілість стимулює активізацію потреби у саморозвитку. Також показники реалізації потреби у саморозвитку перебувають у тісному взаємозв'язку ($p \leq 0,01$) із показниками кожного із компонентів рефлексії саморозвитку. Виявлені позитивні кореляційні зв'язки між показниками реалізації потреби у саморозвитку та показниками прагнення до саморозвитку (чим вище прагнення, тим успішнішою є реалізація потреби); оцінки можливості професійної самореалізації та самооцінки якостей, що сприяють саморозвитку (чим вище оцінюються індивідуально-особистісні якості, необхідні для саморозвитку, зокрема, професійного, тим ймовірнішою видається власна можливість професійної самореалізації). Таким чином, чим вищий рівень рефлексії на саморозвиток, тим вищий рівень реалізації потреби у саморозвитку, і навпаки.

На III етапі констатувального експерименту з метою аналізу кореляційних плеяд особистісних якостей досліджуваних, що впливають на розвиток духовної самосвідомості, та зведення їх до найбільш значущих

узагальнених показників, нами було застосовано факторний та дисперсійний аналіз у результаті якого методом головних компонент виділилося чотири фактори, які пояснюють 54,9 % дисперсії.

Найтісніше корелюють з **першим фактором** такі конструкти у структурі самосвідомості досліджуваних: самоповага як компонент самоставлення (0,9), глобальне самоставлення (0,8), самовпевненість (0,8), аутосимпатія (0,8), саморозуміння (0,8), самоприйняття (0,7); частково ставлення інших (0,6) та самокерівництво (0,5), що дає підстави, враховуючи семантику цих понять, назвати фактор за назвою одного із конструктів, який входить до нього, "**самоставлення**". Оскільки фактор пояснює 19,3% дисперсії, це свідчить про його вплив на становлення та розвиток особистості та індивідуальності людини, розвиток її індивідуальної духовної самосвідомості. Людина, яка позитивно ставиться до себе, так само ставиться і до інших людей, поважаючи їх, намагаючись зрозуміти їхні емоції, почуття, (емоційно-оцінний компонент), думки, погляди (пізнавально-когнітивний компонент), право на свободу вибору (поведінково-діяльнісний компонент), цінності, переконання (мотиваційно-вольовий компонент). **Другий фактор** (15,5% дисперсії) складають такі якості досліджуваних: здатність до самокерівництва як компонент професійно-педагогічного саморозвитку (0,9), комунікативний компонент (0,8), гностичний компонент (0,8), мотиваційний компонент (0,8), морально-вольовий компонент (0,8), організаційний компонент (0,8), когнітивний компонент (0,7). З огляду на те, що до цього фактору увійшли конструкти, які є компонентами професійно-педагогічного саморозвитку, він отримав назву "**професійно-педагогічний саморозвиток**". Значущість фактору визначається ще й тим, що юнацький вік – це період спрямованості в майбутнє, передусім, на продовження освіти та вибір професії, в нашому випадку, пов'язаної з педагогічною освітою та діяльністю. У системі координат, які задані цими двома факторами, що пояснюють 34,8% дисперсії, розміщуються всі інші якості. Утворений факторно-семантичний простір моделює, насамперед, кореляційні зв'язки решти факторів із двома основними. **Третій фактор** (13,7% дисперсії) "**Потреба у саморозвитку**" включає такі конструкти: реалізація потреби у саморозвитку (0,8), самооцінка якостей, що сприяє саморозвитку (0,8), оцінка можливості професійної самореалізації (0,8), прагнення до саморозвитку (0,8), життєва філософія (0,7); частково, відповідальність (0,7), синергічність (0,6). Четвертий фактор (6,4% дисперсії) "**Самоінтерес**" – включає самоінтерес б (чи проявляють інші до мене інтерес) (0,8), очікуване позитивне ставлення від інших (0,7); частково, самоінтерес – (чи проявляю я інтерес до самого себе) (0,6), децентрацію (0,6). Для кожної людини цікавою є вона сама для себе, хоч вона і дізнається про власні властивості через порівняння себе з іншими.

Таким чином, на етапі емпіричного дослідження виявлено показники, що впливають на розвиток базових компонентів духовної самосвідомості особистості та визначають динаміку їх розвитку в юнацькому віці. Встановлено, що частина показників, що найбільше впливають на розвиток структурних компонентів самосвідомості юнаків і дівчат та характеризують розвиток базових компонентів духовної самосвідомості, вимагає застосування психокорекційної роботи.

У п'ятому розділі "Соціально-психологічні чинники та механізми розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці" обґрунтовуються основні чинники розвитку духовної самосвідомості юнацтва – світська освіта та релігійна просвіта; представлено методологію та корекційно-розвивальну програму, обґрунтування та змістові й процесуальні основи з розвитку духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

Нами була розроблена програма формувального експерименту спрямованого на актуалізацію реальних особистісних утворень духовної самосвідомості та в умовах змодельованих й реальних психолого-педагогічних і соціальних ситуацій структуровання нових індивідуально-особистісних утворень духовної сфери юнаків та дівчат.

Формувальний (розвивально-корекційний) етап дослідження з розвитку базових компонентів духовної самосвідомості особистості був організований за принципами активного соціально-психологічного навчання (І. В. Вачков, С. Д. Дерябо, Т. С. Яценко).

У процесі консультативно-тренінгової роботи ми враховували позиції особистісно-орієнтованого підходу (І. Д. Бех, І. С. Булах) та основні теоретичні положення і практичні підходи екзистенційно-гуманістичної та феноменалістичної психології (Р. Мей, А. Маслоу, Г. Оллпорт, Ф. Перлз, К. Роджерс, В. Франкл). Сутність такого підходу полягає в актуалізації в юнацькому віці потреби досягнути проблеми життя і смерті, співвідношення свободи вибору й усвідомленої необхідності, смислу власного існування у співвіднесеності з існуванням інших людей; змісту таких понять як віра, надія, любов; у необхідності усвідомлення юнаками і дівчатами того, що в основі особистісного зростання лежить взаємопов'язаний ланцюг життєво важливих рішень, відповідальних виборів, які супроводжуються унікальними людськими переживаннями.

Нами враховувалися положення концепції життєтворчості, де особистість юнацького віку, розробляючи, коригуючи й здійснюючи свій життєвий сценарій, оволодіває мистецтвом жити, яке базується на знанні та розумінні життя, розвиненій самосвідомості й оволодінні системою засобів, методів і технологій життєтворчості (Л. В. Сохань, В. М. Ямницький). Також при підборі і використанні окремих вправ, психологічному аналізу юнаками і дівчатами культурологічних та релігійних притч ми спиралися на дослідження представників християнської психології (Б. С. Братусь, Г. І. Онищенко, Л. В. Сурова, Т. І. Флоренська), католицького екзистенціалізму (Г. О. Марсель), християнського персоналізму (Е. Мунье), інтегральної психології (К. Уїлбер); використовували елементи трансперсональної психології (С. Гроф).

Суттєвим аспектом вказаних теоретико-методологічних підходів є їх акцент на майбутньому, що підтверджує актуальність і адекватність опори на них при роботі з юнацтвом, оскільки основним новоутворенням даного вікового періоду є спрямованість у майбутнє стосовно практично всіх сфер життєдіяльності: вибір життєвого шляху (освіта, професія), кохання, створення сім'ї, дружба тощо. Це найбільш активний період власних відповідальних виборів, від яких залежить успішність й ефективність власної самореалізації (досягнення ідентичності, віднайдення сенсу життя, спонтанність та автентичність вияву власної суб'єктності).

Водночас, юнацький вік – це період найбільшої відкритості для здобуття необхідного досвіду, передусім, через цілеспрямований процес навчання. Одним з таких видів навчання і стала індивідуально-груповою системою тренінгової та консультаційної роботи, яка була проведена нами в рамках загального навчально-виховного процесу у ВНЗ.

Принципи та методи розробленого нами тренінгу базуються на **припущенні**, що у процесі активного соціально-психологічного навчання у студентів можуть бути актуалізовані структурні складові самосвідомості, які, у свою чергу, сприятимуть підсиленню нових можливостей оптимізації духовного розвитку особистості, зокрема, розвитку таких видів духовної самосвідомості як фізична (тілесно-організмична, індивідна), психологічна (особистісна, індивідуальна, суб'єктна) та соціокультурна (професійна, моральна, інтелектуальна, національна, релігійна, етнічна).

Мета авторського соціально-психологічного тренінгу полягала в оптимізації процесу розвитку структурних компонентів і видів духовної самосвідомості студентів та стимуляції їх, передусім, до подальшого особистісно-індивідуального та індивідуально-суб'єктного морального, інтелектуального, професійного самовдосконалення через застосування активних засобів психологічного впливу.

Основні **завдання** тренінгу стосувалися розвитку базових структурних компонентів (пізнавально-когнітивного, емоційно-почуттєвого, поведінково-діяльнісного та мотиваційно-вольового) самосвідомості юнаків та були спрямовані на: оволодіння навичками аналізу власної особистості, діяльності та вчинків; сприяння глибшому усвідомленню свого ставлення до себе, до інших людей, обраної діяльності, світу в цілому; поглиблення розуміння сутності моральної поведінки, загальнолюдських духовних цінностей, усвідомлення та розширення своїх знань та можливостей діяти певним чином; сприяння формуванню позитивної емоційної орієнтації Я-образу, шляхом розвитку в індивіда здатності позитивно рефлексувати внутрішні психічні акти й стани; розвиток здатності до співпереживання, співчуття, самоприйняття та прийняття іншої особистості; набуття нових знань щодо ефективних способів міжгрупової та міжособистісної взаємодії для більш гармонійного спілкування з людьми, в тому числі і в майбутній професійній діяльності; розвиток здатності знаходити в собі сильні сторони, на які можна опиратися, працюючи над удосконаленням власної особистості, розширенням емоційних, пізнавальних та поведінкових паттернів; стимулювання внутрішньої мотивації відповідальної поведінки та вироблення навички прояву наполегливості у подоланні труднощів на шляху до самоактуалізації та самореалізації індивідуально-особистісного та професійного потенціалу; актуалізацію прагнення до реалізації творчого потенціалу, досягнення оптимального рівня життєдіяльності, відчуття повноти життя, щастя та успіху.

Корекційно-розвивальна програма формуального експерименту базувалася на інтегративній парадигмі і включала чотири основних етапи: діагностичний, орієнтувальний, розвивально-корекційний, закріплюючий.

У межах формуального експерименту проводилась робота зі студентами 3-5 курсів НПУ імені М. П. Драгоманова спеціальностей "Соціальна робота. Практична психологія", "Політологія. Право", "Релігієзнавство", які склали експериментальну

групу у кількості 54 особи, по 18 студентів кожної спеціальності. Соціально-психологічний тренінг з розвитку базових компонентів духовної самосвідомості особистості був розрахований на 72 години 18 занять по 4 години. Контрольну групу склали 54 студенти тих же спеціальностей.

На основному розвивально-корекційному етапі соціально-психологічного тренінгу реалізувалися безпосередні його завдання. Розвивально-корекційний етап мав блокову структуру, що передбачало підбір основних методів та прийомів роботи, спрямованих на системний розвиток та взаємодію структурних компонентів самосвідомості: пізнавально-когнітивного, емоційно-почуттєвого, поведінково-діяльнісного, які реалізувалися в процесі активізації мотиваційно-вольового компоненту у структурі духовної самосвідомості юнаків. Підвищуючи рівень змістових якісних характеристик вказаних компонентів, ми здійснювали вплив на розвиток видів духовної самосвідомості: фізичної, психічної та соціокультурної.

Блок 1. Розвиток пізнавально-когнітивного компонента. У підборі методів та прийомів удосконалення даного компонента самосвідомості ми виходили з того, що пізнавально-когнітивний компонент включає засвоєні особистістю знання про норми суспільної моралі, сутність моральної поведінки, загальнолюдських духовних цінностей; знання своїх можливостей діяти певним чином; специфіки різних поведінкових ситуацій; досягнення свого істинного призначення, розуміння сенсу існування. Мета першого блоку занять полягала в більш глибокому усвідомленні студентами сутності таких вищих моральних імперативів: обов'язок, відповідальність, честь, совість, порядність, справедливість тощо; особливостей власної поведінки і емоційного реагування на неї; усвідомлення особистістю себе як суб'єкта моральної поведінки, ознайомленні учасників з основними прийомами самореалізації та самоактуалізації внутрішнього інтелектуального потенціалу у формуванні умінь більш глибокого аналізу потенційних можливостей власної особистості. Окрім психотехнічних вправ ми застосовували дискусію, міні-лекцію, мозковий штурм, роботу з притчами.

Блок 2. Розвиток емоційно-почуттєвого та мотиваційно-вольового компонента. В результаті розвитку цих компонентів в емоційному плані студенти стають більш щирими у ставленні до себе та інших людей; більш вільними у вираженні власних негативних і позитивних емоцій, у розумінні й вербалізації власних почуттів та емоційних станів, що допомагає здійснити емоційну корекцію власних стосунків, поліпшити ставлення до себе та до інших, зміцнити власну самоповагу. Це позитивно впливає на формування здатності до співпереживання, співчуття, безоцінного ставлення до особистості, що є основою толерантності та любові як всезагальної духовної властивості. Мотиваційно-вольовий компонент самосвідомості проявляється у спрямованості та здатності до подолання труднощів, перешкод на шляху до самоактуалізації й самореалізації індивідуально-особистісного потенціалу, формуванні цілеспрямованості, наполегливості, відповідальності та інших вольових характеристик. Показниками розвитку зазначених компонентів виступають почуття, що виникають по відношенню до норм, потреб, готовності до певної лінії внутрішньої і зовнішньої активності.

Блок 3. Розвиток поведінково-діяльнісного компонента. Робота з розвитку цього компонента виявляється у виборі та реалізації певної лінії поведінки,

конкретних учинків, що впливають з норм моралі. Типовими показниками розвитку виступають прояви конкретних умінь, навичок моральної поведінки; прояви суб'єктності особистості під час реалізації вимог соціуму, самостійності, наполегливості, творчості; спрямованість на самореалізацію, усвідомлення відповідальності за власне життя та свободу вибору. Психокорекція поведінкової сфери допомагає юнакам і дівчатам побачити власні неадекватні поведінкові стереотипи, подолати їх, набути навичок вільного спілкування, ефективної діяльнійшої взаємодії, що буде сприяти успішній адаптації і функціонуванню в реальному житті й, разом з тим, зміцненню прагнення до духовної свободи особистості.

На перших етапах розвитку тренінгової групи функціонування учасників задавалось стереотипними внутрішніми установками на виконання звичної соціальної ролі. Надалі ролі учасників групи ставали предметом спільного обговорення та репрезентувалися шляхом зворотнього зв'язку. Така форма роботи сприяла розвитку самосвідомості та звільненню від нав'язаних і неконструктивних соціальних ролей. Вважаємо позитивним аспектом те, що в юнацькому віці рольові стереотипи ще не такі стійкі й більш варіативні в різних ситуаціях. Це створює сприятливі умови для зміни стереотипних установок та більшу варіативність поведінки без несприятливих наслідків втрати ціннісних і поведінково-діяльнійсних життєвих орієнтирів та можливих емоційних порушень в результаті внутрішньої динаміки змін основних психічних структур самосвідомості на шляху духовного розвитку людини.

Метою вправ, використаних нами для розвитку базових компонентів самосвідомості юнаків і дівчат, було вироблення готовності до моральної, спонтанної, автентичної поведінки, формування навичок, прийомів, індивідуальних стратегій і тактик такої поведінки та діяльнійсності, яка б через розвиток самосвідомості сприяла їх духовному розвитку.

На закріплюючому (підсумковому) етапі через самоаналіз, саморефлексію, самоідентифікацію був проведений аналіз змін, що відбулися в кожного учасника і групи в цілому. За час тренінгової та інших (індивідуальних і групових) форм розвивальній роботи (лекції, семінари, диспути, індивідуальні консультації, екскурсії, участь у конференціях) на основі зворотного зв'язку в учасників групи відбувалося переосмислення знань та уявлень про себе; розширювалася сфера усвідомлюваності власного досвіду, вчинків; відпрацювалися ефективні засоби самоаналізу, будувалися майбутні життєві плани, проектувалися ефективні засоби самовдосконалення.

Після впровадження корекційно-розвивальній програми нами була проведена повторна діагностика основних показників, які впливають на розвиток базових компонентів духовної самосвідомості людини, визначаючи її генезу в юнацькому віці. Провівши аналіз впровадження "Програми розвитку базових структурних компонентів самосвідомості в юнацькому віці" та аналіз результатів повторної діагностики, ми дійшли висновку, що рівень та динаміка розвитку базових компонентів самосвідомості безпосередньо впливає на ефективність становлення й генезу духовної самосвідомості досліджуваних. Щоб виразніше простежити динаміку базових компонентів самосвідомості (пізнавально-когнітивного, емоційно-

почуттєвого, поведінково-діяльнісного та мотиваційно-вольового) досліджуваних до та після корекційно-розвивального етапу дослідження, нами були застосовані такі непараметричні критерії аналізу отриманих показників як критерій Т-Вілкоксона та критерій знаків G (Смірнова-Колмогорова).

Порівняння отриманих результатів констатувального та формувального етапів дослідження дозволило зробити такий висновок: протягом розвивально-корекційних впливів за переважною більшістю показників особистісної зрілості, саморозвитку, професійно-педагогічного саморозвитку, самоствавлення у досліджуваних відбулися значущі зміни. Більш потужній критерій Т-Вілкоксона дозволив виявити не тільки спрямованість змін, а й установити, наскільки зміни показників в певному напрямі є інтенсивнішими, ніж в іншому.

Аналіз отриманих даних виявив, що в результаті формувального впливу відбулися зміни у показниках рис особистісної зрілості досліджуваних на високому рівні статистичної значущості. Наприклад, показники такої риси особистісної зрілості як відповідальність підвищилися у 94% досліджуваних. Значущі зміни відбулися й у показниках глибинності переживань, життєвої філософії, толерантності, автономності, контактності, самоприйняття, креативності, синергічності, прагнення до саморозвитку, самооцінки якостей, що сприяють саморозвитку, оцінки можливості професійної самореалізації та показниках реалізації потреби у саморозвитку, компонентів професійно-педагогічного саморозвитку. Відмінності у показниках реалізації потреби у саморозвитку та компонентів професійного саморозвитку (мотиваційного, когнітивного, морально-вольового, гностичного, організаційного компонентів та здатності до самокерівництва) до та після експерименту статистично значущі. У всіх досліджуваних відбулися позитивні зміни у показниках комунікативного компоненту професійно-педагогічного саморозвитку. Ми виявили статистично значущі відмінності в показниках глобального самоствавлення та в показниках таких структурних компонентів самоствавлення як аутосимпатія, очікуване позитивне ставлення від інших, самокерівництво, самоінтерес, самовпевненість.

Такі зміни забезпечують перехід групи досліджуваних, що перебували на індивідуально-особистісному рівні розвитку самосвідомості, на особистісно-індивідуальний, що змінює конфігурацію базових компонентів духовної самосвідомості у напрямі від дисгармонійної до збалансованої. Студенти, що перебували на особистісно-індивідуальному рівні, переходять на індивідуально-суб'єктний рівень розвитку самосвідомості, що змінює конфігурацію базових компонентів від збалансованої до гармонійно спрямованої.

У цілому, програма формувального експерименту сприяла подоланню труднощів, які заважали оптимальному індивідуально-особистісному розвитку юнаків і дівчат, їх ефективній життєдіяльності, становленню цілісної індивідуальності через розкриття внутрішнього потенціалу та дозволила через розвиток базових структурних компонентів і видів самосвідомості актуалізувати механізми та реалізувати необхідні психолого-педагогічні умови з розвитку особистісно-індивідуального та індивідуально-суб'єктного рівня духовної самосвідомості досліджуваних юнацького віку.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично обґрунтовано та представлено нову психолого-педагогічну концепцію розвитку духовної самосвідомості; здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне вивчення проблеми генези духовної самосвідомості в юнацькому віці. Результати проведеного дослідження дали підстави для формулювання таких висновків:

1. Розвитку духовності та духовної самосвідомості особистості юнацького віку сприяє насамперед культура, завдяки якій суспільна діяльність поєднується з фізичним, психічним, соціальним розвитком. Вплив культури на світоглядно-ціннісну спрямованість юнаків і дівчат відбувається через такі соціальні чинники як освіта й релігія, що акумулюють і безпосередньо транслюють духовний досвід від суспільства до особистості.

2. Духовна самосвідомість особистості юнацького віку є інтегративним цілісним утворенням, що характерне певним рівнем розвитку та інтеграції пізнавально-когнітивного, емоційно-почуттєвого, поведінково-діяльнісного, мотиваційно-вольового компонентів, і проявляється у фізичній, психічній та соціокультурній формах.

Духовна самосвідомість є не лише результатом соціальних і психолого-педагогічних впливів та взаємодій, а й зусиль самої молодшої людини, що забезпечують її саморозвиток. Соціальний характер духовної самосвідомості проявляється в етнічній, національній, громадянській, моральній, професійній самосвідомості та виражається в індивідуальній, груповій та суспільній формах.

Розвиток духовної самосвідомості в юнацькому віці спирається на такі новоутворення як світогляд (ідеали, переконання, цінності), особистісну ідентичність, „Я-концепцію” особистості і через механізми ідентифікації і самоідентифікації, рефлексії та саморефлексії забезпечує інтеграцію Я-реального і Я-ідеального у напрямі становлення Я-духовного.

Генеза духовної самосвідомості як багатовимірної реальності фізичного, психічного та соціокультурного буття людини є процесом розвитку у юнацтва здатності до усвідомлення різних аспектів власного „Я” – самоусвідомлення (самоактуалізації) та індивідуального становлення (самореалізації) як екзистенційно-відповідального суб'єкта життєдіяльності.

Запропонована структурно-динамічна модель духовної самосвідомості, в якій презентовано види, форми та рівні, та системно-інтегративна модель, в якій представлено принципи та механізми розвитку базових компонентів духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

3. Принципами розвитку духовної самосвідомості виступають: принцип системної цілісності, що знаходить вираження у адекватному співвідношенні знань, умінь і навичок, в узгодженні навчально-виховного процесу та розвитку, в об'єднанні знань, умінь і навичок у єдину систему уявлень про світ та способи його зміни; принцип ієрархічності, що визначає правила побудови великих систем як багатоступінчастих, багаторівневих, способи їх структурування, характерні для таких складних об'єктів, як духовна самосвідомість; принцип інтегрованості, що визначає правила об'єднання елементів певного явища у цілісне структурне утворення з новим рівнем розвитку та новими властивостями й, відповідно,

репрезентує ієрархічну єдність базових компонентів та рівнів розвитку духовної самосвідомості особистості.

Критеріями розвитку духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці визначено: особистісну зрілість; реалізацію життєвих цілей; відчуття задоволеності життям; особистісні стратегії самоствердження; наявність потреби та готовність до саморозвитку; рівень самореалізації в процесі навчально-професійного розвитку; здатність до цілепокладання та самоконтролю в процесі самореалізації.

Показниками розвитку духовної самосвідомості виступають: змістовна і структурно-ієрархічна організація смисложиттєвих орієнтацій; ціннісно-смилова спрямованість, що виражається в різних аспектах світосприйняття та життєдіяльності; багатомірність, багаторівневність, ієрархічна конфігурація та відносна стійкість (інтегрованість у процесі розвитку) видів та структурних компонентів самосвідомості; усвідомлення та оволодіння своїм внутрішнім світом; виникнення та розвиток життєвого плану – авторської моделі світу і себе в ньому.

Процес самоусвідомлення юнаків і дівчат як сходження на рефлексивний рівень осягнення власної сутності пов'язаний зі смисловим контекстом їх духовної самосвідомості. Саме духовні мотиви як смислові утворення та вольові потуги дають змогу юнацтву здійснювати вибори у діапазоні добра чи зла, духовності чи антидуховності. Особлива роль у духовному зростанні юнаків та дівчат належить якісно новим перебудовам видів духовної самосвідомості: фізичної, психічної, соціокультурної. У процесі особистісно-індивідуального зростання та розвитку видів духовної самосвідомості юнаків у внутрішньо-функціональній структурі їх самосвідомості між компонентами (пізнавально-когнітивним, емоційно-почуттєвим, поведінково-діяльним та мотиваційно-вольовим) устанавлюються складні поліфункціональні взаємозв'язки. Установлення якості взаємозв'язків зазначених компонентів сприяє визначенню методичних орієнтирів, спрямованих на удосконалення розвитку духовної самосвідомості.

Виділено такі рівні реалізації духовної самосвідомості людини: індивідуально-особистісний, особистісно-індивідуальний, індивідуально-суб'єктний та суб'єктно-трансцендентний. Кожний наступний рівень інтегрує в собі психофізіологічні, психосоціальні та індивідуально-психологічні новоутворення попереднього рівня. Починаючи з особистісно-індивідуального рівня, становлення та розвиток якого є показником збалансованого нормативного розвитку в юнацькому віці, всі компоненти духовної самосвідомості інтегруються, так що будь-яка індивідуально-особистісна властивість включає в себе досягнутий рівень розвитку всіх компонентів як попередніх, так і актуального етапу розвитку.

Духовний розвиток в юнацькому віці визначається єдністю психічного розвитку з процесами навчання (становлення структури інтелекту), виховання (морально-ціннісна структура) та професійної підготовки. Тому в онтогенетичному розвитку особистості саме у період юнацького віку з'являються передумови для переходу від особистісно-індивідуального рівня розвитку самосвідомості до індивідуально-суб'єктного рівня.

4. Розвиток духовної самосвідомості в юнацькому віці відбувається поетапно і включає в себе такі ієрархічно вибудовані структурні компоненти, як емоційно-почуттєвий, пізнавально-когнітивний, поведінково-діяльній та мотиваційно-

вольовий, взаємовпливи яких визначають загальну та індивідуальну рівневу динаміку. Генеза духовної самосвідомості базується на інтегративній єдності та поетапній ієрархічно-рівневій конфігурації (гармонійна, дисгармонійна, збалансована) базових компонентів самосвідомості.

5. Механізмами розвитку духовної самосвідомості як складного системно-структурного утворення виступають: рефлексія, егоцентризм, децентрація, самопізнання, саморозуміння (забезпечують розвиток пізнавально-когнітивного компонента); емпатія (співпереживання та співчуття), самоприйняття та самооставлення (сприяють розвитку емоційно-почуттєвого компонента); самоідентифікація, зворотній зв'язок, самоактуалізація, самореалізація, (визначають динаміку розвитку поведінково-діяльнісного компонента); самоконтроль, самоуправління, свідомі вольові зусилля та совість (основні для розвитку мотиваційно-вольового компонента); трансценденція (забезпечує трансперсональний розвиток, створюючи умови для перспективного переходу на суб'єктно-трансцендентний рівень).

6. Узагальнення отриманих знань про структуру, типологію, механізми духовної самосвідомості дозволили сформулювати загальні закономірності її розвитку в юнацькому віці:

* розвиток духовної самосвідомості юнаків та дівчат відбувається при поступовому ієрархічно вибудованому ускладненні базових компонентів її структури – пізнавально-когнітивного, емоційно-почуттєвого, поведінково-діяльнісного, де домінуючим виступає мотиваційно-вольовий компонент;

* ієрархічна зміна структури духовної самосвідомості позначається на якісних перетвореннях композиції внутрішнього "Я" юнаків та дівчат, що виражається через динамічну взаємодію "Я"-фізичного, "Я"-психічного та "Я"-соціального у напрямку їх інтегративного поєднання у "Я"-духовному;

- певна ієрархічна конфігурація (гармонійна, дисгармонійна чи збалансована) видів (фізична, психічна та соціокультурна), форм (індивідна, особистісна, індивідуальна) та рівнів (індивідно-особистісний, особистісно-індивідуальний, індивідуально-суб'єктний, суб'єктно-трансцендентний) розвитку духовної самосвідомості актуалізує стратегії (конструктивні-деструктивні, альтруїстичні-егоїстичні, духовні-антидуховні) поведінки й діяльності юнаків і дівчат та впливає на особливості їх соціалізації й самореалізації у власному життєвому просторі.

7. Авторська система роботи з розвитку духовної самосвідомості особистості юнацького віку базується на механізмах і закономірностях її функціонування, поєднує корекційні та розвивальні методики, узагальнені у "Програмі розвитку базових компонентів духовної самосвідомості у юнацькому віці", яка створює для юнацтва умови набуття різнопланового особистісно-індивідуального досвіду і полегшує перехід з індивідно-особистісного та особистісно-індивідуального на індивідуально-суб'єктний рівень становлення і розвитку духовної самосвідомості. Водночас, потенціал духовного розвитку юнацтва потрібно шукати у тісній взаємодії світської освіти та релігійної просвіти через створення відповідних навчальних програм та введення освітніх курсів у навчально-виховний процес як середньої загальноосвітньої, так і вищої школи; співдію офіційних інститутів соціалізації підрастаючого покоління – школа, середні та вищі навчальні заклади,

позашкільні установи та традиційних релігійних інститутів соціалізації, в тому числі й навчальних – недільні школи, семінарії, академії, а також проведення спільних науково-практичних конференцій, семінарів, культурологічних фестивалів та ін..

Оскільки ряд професій вимагає високого рівня розвитку духовної самосвідомості (учені, психологи, педагоги, лікарі, діячі мистецтва, церковнослужителі), залучення до них людей зі значним духовним потенціалом повинно стати основним завданням профорієнтаційної роботи при відборі учнів та студентів у відповідні навчальні заклади для підготовки спеціалістів, що визначатимуть напрям духовного розвитку суспільства.

Подальші перспективи наукової роботи ми вбачаємо у створенні соціально спрямованих психолого-педагогічних технологій розвитку духовної самосвідомості молоді та забезпеченні психологічного супроводу її впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітньої та вищої школи.

Список наукових праць, опублікованих за темою дисертації.

I. Монографія.

1. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці: монографія /Світлана Олексіївна Ставицька. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 727с.

II. Статті у фахових наукових виданнях.

1. Ставицька С. О. Аналіз деяких аспектів духовного розвитку людини з позицій православного християнства./ Ставицька С. О. //Психологія. Збірник наукових праць . – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, Випуск 24, 2004. – 281 с. - С. 8 -17.
2. Ставицька С. О. Віра та релігія як компоненти духовної самосвідомості юнацтва./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М. П, Драгоманова, 2004. - № 2 (26). – 347с. - С. 219-238.
3. Ставицька С. О. Вплив різних видів пізнання на становлення духовної самосвідомості особистості в процесі її життєтворчості./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. Наукових праць. – НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - № 3 (27). – 249с. - С.23-29.
4. Ставицька С. О. Формування концепції індивідуального смислу життя та духовна самосвідомість особистості./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. Наукових праць. – НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - № 5 (29). – 237 с. – С. 8-17.
5. Ставицька С. О. Довіра до себе як психологічний механізм реалізації творчої особистості./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. Наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - № 6 (30). – Ч.1. - 400 с. – С. 193-204.
6. Ставицька С. О. Ставлення до релігії як один із компонентів духовної самосвідомості юнацтва./ Ставицька С. О. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України//Проблеми загальної та педагогічної психології/ За ред. С. Д. Максименка. Т. УІІ, вип.. 1. – К., 2005. – 388 с. - С. 283-292.

7. Ставицька С. О. Віра як духовний феномен особистості./ Ставицька С. О. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України// Проблеми загальної та педагогічної психології / За ред. С. Д. Максименка. Т. УІІ, вип.. 4. – К., 2005. – 324 с. - С. 257-267.
8. Ставицька С. О. Теоретичний аналіз проблеми становлення і розвитку індивідуально-особистісних характеристик в юнацькому віці./ Ставицька С. О. //Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х томах. Том 4. – 400 с. - С. 88-95.
9. Ставицька С. О. Філософсько-психологічні передумови аналізу проблеми генези самосвідомості людини./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки:: Зб. наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - № 7 (31). – 219 с. - С. 48-57.
10. Ставицька С. О. Проблема співрозмірності психотерапевтичних і релігійних впливів у процесі надання психологічної допомоги./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - № 8 (32). – 221с. - С. 142-146.
11. Ставицька С. О. Совість як психологічний компонент свободи вибору в християнстві./ Ставицька С. О. //Психологічні перспективи (Psychological Prospects). Випуск 7. РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2005. – 142 с. - С. 48-54.
12. Ставицька С. О. Рівні реалізації духовної самосвідомості особистості у філогенезі та онтогенезі, відповідно до провідного компоненту в її структурі. / Ставицька С. О.//Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2006. Вип. 18. – 200 с. - С.141-151.
13. Ставицька С. О. Розвиток психології релігії та її роль у становленні духовності особистості/ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. - № 12 (37). – 229 с. - С. 191-198.
14. Ставицька С. О. Співвідношення філософсько-психологічних та релігійних категорій „дух”, „душа”, „тіло” з точки зору розвитку духовної самосвідомості людини./ Ставицька С. О. // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. УІІІ, вип.. 6. – К., 2006. – 404 с. - С. 277-287.
15. Ставицька С. О. Вплив дисциплін релігієзнавчого циклу на становлення духовної самосвідомості молоді./ Ставицька С. О. //Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 294 с. - С. 126-130.
16. Ставицька С. О. Теоретико-методологічні засади тренінгової роботи з розвитку духовної самосвідомості студентів педагогічного вузу в процесі навчально-виховної діяльності та різних напрямів професійної підготовки. / Ставицька С. О. //Науковий

часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. - № 17 (41) . – Ч. 1. – 375 с. - С. 103-112.

17. Ставицька С. О. Проблема духовного розвитку людини у психології кінця ХХ початку ХХІ століття/ Ставицька С. О. //Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2006. Вип. 16. – 188 с. С. 125-135.
18. Ставицька С. О. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій сучасного юнацтва./ Ставицька С. О. //Актуальні проблеми психології. Том Х. Випуск 4. / За ред. Академіка С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2008. – 392 с. - С. 236-242.
19. Ставицька С. О. Смисложиттєві орієнтації сучасного юнацтва./ Ставицька С. О. //Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць. Частина II. – Херсон, П. П, Вишемирський В. С., 2009. - 744 с. - С. 462-471.
20. Ставицька С. О. Визначення життєвих цінностей у юнацькому віці./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. - № 26. (50). Част. I. – 426 с. - С. 366-374.
21. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість як цілісна системна характеристика особистості./ Ставицька С. О. //Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т.ХІ, част. 5. – К., 2009. – 452 с. С. 355-368.
22. Ставицька С. О. Використання притч як діагностичного і корекційно-розвивального методу роботи в процесі розвитку духовної самосвідомості студентів / Ставицька С. О. //Журнал практикуючого психолога. – 2010. – Выпуск 17. – 237 с. - С. 203-213.
23. Ставицька С. О. Розуміння і трактовка культурологічних текстів як метод діагностики і корекції духовної самосвідомості./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. - № 33. (57). – 453 с. - С. 429-441.
24. Ставицька С. О. Консультативно-тренінгова робота з розвитку базових компонентів духовної самосвідомості особистості./ Ставицька С. О. //Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 10.: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 280 с. – С. 182-190.
25. Ставицька С. О. Теоретико-методологічний та методичний інструментарій дослідження духовної самосвідомості особистості./ Ставицька С. О. //Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. № 36. (60). Част. I. – 406 с. - С. 79-84.

III. Статті в інших наукових виданнях.

1. Ставицька С. О. Проблема генези духовної самосвідомості в юнацькому віці./ Ставицька С. О. //Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки; Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Тенденції розвитку психології в Україні; історія та сучасність”. – К.: Либідь, 2006. – 480

- с. - С. 306-310.
2. Ставицька С. О. Проблема духовності та її розуміння сучасною молоддю. / Ставицька С. О. // Революція в університетській освіті: глобалізація та індивідуалізація – погляд у майбутнє: Матеріали Міжнародного симпозіуму (25-30 травня 2007 року, м. Одеса). – Одеса: ПДПУ імені К. Д. Ушинського, 2007. – 144 с. - С. 114-121.
 3. Ставицька С. О. Соціально-психологічні проблеми становлення та розвитку особистості в юнацькому віці./ Ставицька С. О. // Людина і політика /Український соціально-гуманітарний науковий журнал. - № 2 [37] , 2008 – 96 с. - С. 77-89.
 4. Ставицька С. О. Теоретичний аналіз проблеми психодіагностики духовної самосвідомості особистості юнацького віку./ Ставицька С. О. // Практична психологія в системі вищої школи: монографія / За ред. Т. В, Бушуєвої, С. О. Ставицької // Авт. кол. кафедри практичної психології та психотерапії. – К.: - НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 303 с. – С. 22-38.

IV. Програми.

1. Ставицька С. О. Психологія самосвідомості. Навчально-тематичний план та робоча програма спецкурсу психологічного циклу для подвійних спеціальностей з практичною психологією./ Ставицька С. О. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 27 с.
2. Ставицька С. О. Програма спецкурсу „Психологія самосвідомості”./ Ставицька С. О. // Психологія (навчально-методичний комплекс). Київ, НПУ імені М. П. Драгоманова. 2005.– 399 с. – С. 368-387.
3. Ставицька С. О. Навчальні програми з основних психологічних дисциплін для професійної підготовки бакалаврів за спеціальністю «Психологія»/ Ставицька С. О. // Програма курсу «Загальна психологія з практикумом». 2008. – 243 с. - С. 6-29.
4. Ставицька С. О. Навчальні програми з основних психологічних дисциплін для професійної підготовки бакалаврів за спеціальністю «Психологія» Програма курсу «Психологія розвитку та вікова психологія»./ Ставицька С. О. // Психологія: комплекс типових навчальних програм. Навчальний посібник. - К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 243 с. - С. 40-65.
5. Ставицька С. О. Навчальні програми з основних психологічних дисциплін для професійної підготовки бакалаврів за спеціальністю «Психологія» Програма курсу «Соціальна психологія»./ Ставицька С. О. // Психологія: комплекс типових навчальних програм. Навчальний посібник. - К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 243 с - С. 82-109.
6. Ставицька С. О. Навчальні програми зі спеціальних курсів для практичної підготовки бакалаврів за спеціальністю «Психологія». Програма курсу «Психологія релігії»./ Ставицька С. О. // Психологія: комплекс типових навчальних програм. Навчальний посібник. - К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 243 с. - С. 206-227.

У. Матеріали наукових та науково-практичних конференцій.

1. Ставицька С. О. Пізнання оточуючого світу та технічний прогрес як аспекти духовного розвитку людини./ Ставицька С. О. //Матеріали УІ Міжнародної науково-практичної конференції [„Людина, культура, техніка в новому тисячолітті”], (26-27 квітня 2005 року). /Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського „ХАІ”. – 188 с. - С. 30-32.
2. Ставицька С. О. Проблема генези духовної самосвідомості в юнацькому віці./ Ставицька С. О. //Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки; Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Тенденції розвитку психології в Україні; історія та сучасність”. – К.: Либідь, 2006. – 480 с. - С. 306-310.
3. Ставицька С. О. Деякі аспекти проблеми духовності людини./ Ставицька С. О. //Материалы седьмой международной конференции по практической психологии [«Экстрим и контроль: психологический бунт и правила поведения, духовные кризисы и рост, предельные переживания и ориентация в экстремальных ситуациях»] /ХФПИ, Харьков, 2006. - С.14-16.
4. Ставицька С. О. Теоретичні засади тренінгової роботи з розвитку духовної самосвідомості студентів./ Ставицька С. О. //Тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції [«Методологія та технології практичної психології в системі вищої школи»]. – Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова МОН України, Поліграф-Центр, 2007. – 224 с. - С. 171-173.
5. Ставицька С. О. Етнічна самосвідомість як складова духовної самосвідомості особистості./ Ставицька С. О. // Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (15-16 травня 2008 року), м. Рівне. – Рівне: РДГУ, 2008. – 258 с. - С. 134-135.
6. Ставицька С. О. Життєві цінності в юнацькому віці./ Ставицька С. О. //Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали звітної-наукової конференції викладачів університету за 2008 рік, 5-6 лютого 2009 року / Укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Симоненко, О. П. Ємельянова. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 264 с. - С. 216-218.
7. Ставицька С. О. Проблема вивчення дисциплін релігієзнавчого циклу у вищій школі./ Ставицька С. О. //Актуальні питання психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах [Текст]: матеріали міжвуз. наук.-прак. конфер. (Київ, 21 травня 2010 р.). – К.: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 120 с. - С. 63-67.

УІ. Методичні рекомендації

1. Ставицька С. О. Методичні рекомендації до написання курсових робіт з курсу „Загальна психологія” для підготовки фахівців за спеціальністю 7.030101. „Психологія”/ Ставицька С. О./ Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут післядипломної освіти. – Київ, 2006. – 42 с.

АНОТАЦІЇ

Ставицька С. О. Генеза духовної самосвідомості особистості. – На правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2012.

Дисертація присвячена аналізу структури, чинників, механізмів та динаміки духовної самосвідомості в юнацькому віці. Представлено новий концептуальний підхід до соціально-психологічного системного аналізу духовної самосвідомості, де основними системоутворювальними чинниками визначено світську освіту та релігійну просвіту юнацтва в основній сфері самоздійснення цього вікового періоду – навчально-професійній діяльності.

Створено структурно-динамічну модель духовної самосвідомості, визначено її базові компоненти – емоційно-почуттєвий, пізнавально-когнітивний, поведінково-діяльнісний та мотиваційно-вольовий, види – фізична, психічна та соціокультурна, а також форми – індивідуальна, групова та суспільна. Обґрунтовано критерії, рівні й показники генези духовної самосвідомості; механізми та закономірності її розвитку в юнацькому віці.

Обґрунтовано, розроблено та апробовано систему роботи з розвитку духовної самосвідомості юнацтва, що базується на механізмах і закономірностях її функціонування, поєднує корекційні та розвивальні напрямки. Доведено ефективність "Програми розвитку базових компонентів духовної самосвідомості у юнацькому віці" та можливість її застосування практичними психологами, викладачами психології, педагогами при роботі з молоддю.

Ключові слова: самосвідомість; духовна самосвідомість; фізична, психічна та соціокультурна самосвідомість; індивідуально-особистісний, особистісно-індивідуальний, індивідуально-суб'єктний, суб'єктно-трансцендентний рівні духовної самосвідомості; пізнавально-когнітивний, емоційно-почуттєвий, поведінково-діяльнісний, мотиваційно-вольовий компоненти духовної самосвідомості.

Ставицкая С. А. Генезис духовного самосознания личности. – На правах рукописи. Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2012.

Диссертация посвящена анализу структуры, факторов, механизмов и динамики духовного самосознания в юношеском возрасте. Представлен новый концептуальный подход к социально-психологическому системному анализу духовного самосознания, где основным системообразующим фактором определены светское образование и религиозное просвещение юношества в основной сфере самоосуществления этого возрастного периода – учебно-профессиональной деятельности.

Разработана структурно-динамическая модель духовного самосознания, определены ее основные компоненты – эмоционально-чувственный, познавательно-когнитивный, поведенческо-деятельностный и мотивационно-волевой, виды – физическое, психическое и социокультурное, а также формы – индивидуальное, групповое и общественное самосознание. Обоснованы критерии и показатели

генезиса духовного самосознания и механизмы его развития в юношеском возрасте.

На основании теоретического анализа проблемы выявлены критерии развития духовного самосознания личности: личностная зрелость, ощущение удовлетворенности жизнью, реализация жизненных целей; личностные стратегии самоутверждения, готовность к профессиональному саморазвитию, наличие потребности в саморазвитии, уровень самореализации в процессе профессионального развития; способность к целеполаганию и самоконтролю в процессе самореализации.

Определены механизмы развития базовых компонентов духовного самосознания : эгоцентризм, децентрация, самопознание, эмпатия, самоотношение и самопринятие, идентификация, самоидентификация, обратная связь, рефлексия, саморефлексия, самоконтроль, сознательные волевые усилия и совесть, самоактуализация, самореализация, трансценденция, а также стратегии индивидуально-личностного развития духовного самосознания в юношеском возрасте через такие факторы как светское образование и религиозное просвещение.

Обобщение полученных теоретических и эмпирических знаний о структуре, типологии, уровнях и механизмах духовного самосознания юношества позволили сформулировать общие закономерности его развития:

- развитие духовного самосознания юношей и девушек происходит при постепенном иерархически выстроенном усложнении базовых компонентов его структуры – познавательно-когнитивного, эмоционально-чувственного, поведенческо-деятельностного, где доминирующим выступает мотивационно-волевой компонент;
- иерархическое изменение структуры духовного самосознания сказывается на качественных преобразованиях композиции внутреннего "Я" юношей и девушек, выражающихся через динамическое взаимодействие "Я - физического", "Я - психического" и "Я - социокультурного" в направлении их интергративного сочетания в "Я- духовном";
- определенная иерархическая структура (гармоничная, дисгармоничная или сбалансированная) компонентов, видов, форм и уровней (индивидуально-личностный, личностно-индивидуальный, индивидуально-субъектный) развития духовного самосознания актуализирует стратегии (конструктивные деструктивные, альтруистические-эгоистические, духовные-антидуховные) поведения, деятельности юношей и девушек, влияет на особенности их социализации и самореализации в собственном жизненном пространстве.

Обоснована, разработана и апробирована система работы, направленная на развитие духовного самосознания юношества, которая базируется на механизмах и закономерностях его функционирования и объединяет коррекционные и развивающие направления. Доказана эффективность "Программы развития базовых компонентов духовного самосознания в юношеском возрасте" и возможности ее использования практическими психологами, преподавателями психологии, педагогами в работе с молодежью

Общей целью программы является достижение таких изменений внутреннего "Я" личности юношей, которые направлены на общечеловеческие позитивно-ценностные сдвиги их индивидуально-личностного развития в направлении

раскрытия субъектности и духовности; выработку осознанно ответственной автономной позиции, конструктивно-альтруистических, духовно направленных стратегий поведения, обеспечивающих актуализацию и реализацию потенциала развития духовного самосознания в юношеском возрасте.

Ключевые слова: самосознание, духовное самосознание, физическое, психическое, социокультурное самосознание; индивидуально-личностный, личностно-индивидуальный, индивидуально-субъектный, субъектно-трансцендентный уровни самосознания; познавательный-когнитивный, эмоционально-чувственный, поведенческо-деятельностный, мотивационно-волевой компоненты духовного самосознания.

Stavytska S. O. Genesis of mental personality's self-consciousness. - As a manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of psychological sciences, specialty 19.00.07. - Educational and Developmental Psychology. National Pedagogical University named after Dragomanov, Kyiv, 2012.

The thesis analyzes the structure, factors, mechanisms and dynamics of mental self-consciousness in adolescence. It presents a new conceptual approach to social and psychological systems analysis of mental consciousness, where the main system-forming factors are secular education and religious education of youth in the main field of self-realization at this age - educational-professional activities.

There was created a structural and dynamic model of mental self-consciousness, as well as identified its basic components - emotional and sensual, cognitive, behavioral and motivation and will, kinds - physical, psychological and social and cultural, and forms - individual, group and social. The criteria, levels and indicators of the genesis of mental self-consciousness, mechanisms and patterns of development in adolescence were justified

There was reasoned, developed and tested a system of mental development of youth identity, based on the mechanisms and regularities of its functioning, combining correctional and developing directions. The efficiency of the "Program of the basic components of mental self-consciousness in adolescence" and the possibility of applying by practical psychologists, professors of psychology when working with young people, was proved.

Keywords: self-consciousness, mental self-consciousness, physical, psychological and social and cultural self-consciousness; individual, personal, individual-subject, subject-transcendent level of mental awareness, cognitive, emotional, sensual, behaviorally-active, motivation and will components of mental self-consciousness.